

**O'ZBEKISTAN RESPUBLIKASI' JOQARI' HA'M WORTA
ARNAWLI' BILIM MINISTRILIGI**

**BERDAQ ATI'NDAG'I' QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK
UNIVERSITETI**

Qoljazba huquqi'nda

UDK – 494.3

Xalilaeva Gulmira Alimbaevna

**T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'»nda go'nergen so'zler
5A220102 – Lingvistika (qaraqalpaq tili)**

Magistr akademiyali'q da'rejesin ali'w ushi'n jazi'lg'an dissertaciya

**MAK da jaqlawg'a ruxsat
Magistratura bo'limi basli'g'i'
doc. Gulimov A**

Kafedra basli'g'i':

prof. M.Qudaybergenov

Ilimiy basshi':

prof. M.Qudaybergenov

No'kis – 2015

Mazmuni'

Kirisiw

Jumi'sti'n' uluwma si'patlamasi'

- Dissertaciya temasi'ni'n' tiykarlani'wi' ha'm woni'n' aktualli'g'i'	3
- Izertlew obyekt ha'm predmetinin' belgileniwi.....	4
- Izertlewdin' maqseti ha'm wazi'ypalari'	5
- Izertlewdin' tiykarg'i' ma'seleleri ha'm gipotezasi'	6
- Tema boyi'nsha qi'sqasha a'debiyatlar tallawi'	6
- Izertlewde qollani'lg'an usi'llardi'n' qi'sqasha si'patlamasi'	22
- Izertlew na'tiyjelerinin' teoriyali'q ha'm a'meliy a'hmiyeti.....	22
- Izertlewdin' ilimiy jan'ali'g'i'	23
- Dissertaciya qurami'ni'n' qi'sqasha si'patlamasi'	23

I Bap. T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'nda

qollani'lg'an tariyxı'y so'zlerdin' tematikali'q toparlari'.....24

1.1. Siyasiy-ja'miyetlik islerge baylanisli' tariyxı'y so'zler.....	25
1.2. Kiyim-kenshek atamaları'na baylani'sli' tariyxı'y so'zler	29
1.3. U'y tuti'ni'w buyi'mi' atamaları'n bildiretug'i'n tariyxı'y so'zler	33
1.4. Jaw-jaraq ha'm uri's islerine baylani'sli' so'zler	38
1.5. Diniy tu'siniklerge baylani'sli' tariyxı'y so'zler	42
1.6. Ka'sipke baylanisli' tariyxı'y so'zler	43
1.7. Yeski wo'lshe ha'm pul birliklerin bildiretug'i'n tariyxı'y so'zler	46

II Bap. T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'nda

qollani'lg'an arxaizm so'zlerdin' tematikali'q toparlari'.....51

2.1. Ra'smiy is qag'azlari'na baylani'sli' arxaizm so'zler.....	52
2.2. A'skeriy islerge baylani'sli' arxaizmler.....	53

2.3. Siyasiy-ja'miyetlik islerge baylanisli' arxaizmler.....	54
2.4. Kiyim-kenshek atamalari'na baylani'sli' arxaizm so'zler.....	56
2.5. U'y tuti'ni'w buyi'mi' atamalari'n bildiretug'i'n arxaizm so'zler.....	57

III Bap. T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'ndag'i' go'nergen so'zlerdin' tariyx'i'y shi'g'i'si' boyi'nsha qurami'.....61

3.1. Uluwma tu'rkiy tillerine wortaq so'zler (wo'z so'zlik qatlam).....	61
3.2. Tu'rkiy ha'm mongol tillerine wortaq so'zler.....	62
3.3. Arab tilinen awi'sqan so'zler.....	63
3.4. Parsi'-ta'jik tillerinen awi'sqan so'zler.....	67
3.5. Rus ha'm hind-yevropa tillerinen wo'zlestirilgen so'zler.....	71

Juwmaq.....74

Paydalani'lg'an a'debiyatlar.....77

Kirisiw

Jumi'sti'n' uluwma si'patlamasi'

Dissertaciya temasi'ni'n' tiykarlani'wi' ha'm woni'n' aktualli'g'i'.

Tu'rkiy til biliminde, soni'n' ishinde qaraqalpaq til biliminin' tarawlari' bolg'an fonetika, leksikologiya, morfologiya, sintaksis, dialektologiya ha'm til tariyxi' tarawlari'na baylani'sli' ko'p g'ana ma'seleler sheshilip, bir sistemag'a tu'siwine qaramastan, yelege deyin izertleniwin ku'tip turg'an ma'seleler ko'p.

Qaraqalpaq xalqi'ni'n' ma'deniy turmi'si'nda ayri'qsha wori'n iyeleytug'i'n ko'rkem so'z sheberlerinin' shi'g'armalari'n lingvistikali'q bag'darda izertlew u'lken a'meliy a'hmiyetke iye. Sebebi a'debiy til – uluwma xali'qli'q tildin' ko'rkem so'z sheberleri ta'repinen qayta islengen, do'retiwshilik bag'dari'nda bayi'ti'lg'an tu'ri bolip yesaplanadı. Ko'rkem so'z sheberi usi' do'retiwshilik procesti basqari'p ha'm rawajlandi'ri'p baradi'.

T.Qayi'pbergenovti'n' (1929-2009) a'debiy do'retpeleri a'debiy tilimizdi bayi'ti'wda ayri'qsha wori'n iyeleydi. Jazi'wshi'ni'n' shi'g'armalari' a'debiyattani'w ilimi ko'z qarasi'nan XX a'sirde bir qansha izertlendi. Son'g'i' ji'llari' da Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti qaraqalpaq filologiyasi' ta'repinen jazi'wshi'ni'n' tuwi'lg'ani'ni'n' 85 ji'lli'g'i'na arnalg'an ilimiy-teoriyali'q konferenciya wo'tkerilip, bul konferenciya materiallari' toplam boli'p jari'q ko'rdi.¹ Bul toplamda jazi'wshi'ni'n' shi'g'armalari'ni'n' a'debiyattani'w ilimi ko'z qarasi'nan u'yrenilip,²

¹ Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' jari'q juldi'zlari'. Ilimiy maqalalar toplami'. –No'kis: Qaraqalpaqstan, 2015. 252 b.

² Nurjanov P. T.Qayi'pbergenov do'retiwshiligin g'a'rezsizlik da'wirinde izertlew din' ayi'ri'm ma'seleleri. – B.176-180.; Yusupov Q. T.Qayi'pbergenovti'n' «Ta'nha wo'zin'e ma'lim si'r» povestinde qaharman obrazi'n jasaw usi'li'. –B.180-184.; Allamuratov G'. T.Qayi'pbergenovti'n' «Baxi'tsi'zlar» ha'm K.Karimovti'n' «Ag'abiy» romanlari'nda Aydos biy obrazi'ni'n' wo'zgeshelikleri. –B.238-242. // Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' jari'q juldi'zlari'. Ilimiy maqalalar toplami'. –No'kis: Qaraqalpaqstan, 2015.

jazi'wshi' shi'g'armalari'ni'n' leksikasi', tillik wo'zgesheliklari qaraqalpaq til biliminde ha'zirge shekem arnawli' monografiyali'q bag'darda izertlenilmedi. Jazi'wshi'ni'n' shi'g'armalari'ni'n' leksikasi'n' teren' ha'm ha'r ta'repleme u'yreniw ha'zirgi da'wir ushi'n a'hmiyetli, sebebi, T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari'ni'n' leksikasi' wog'ada bayli'g'i', bayanlawdag'i' semantikali'q, stillik wo'zgesheliklari menen aji'rali'p turadi'. Ko'rkem so'z sheberlerinin' leksikasi' qaraqalpaq til biliminde izertlewshiler ta'repinen bir qansha so'z yetilse de, T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» trilogiyasi'ni'n' leksikasi', a'sirese romandag'i' tariyx'y da'wirdi su'wretlewde ayri'qsha wori'ndi' iyeleytug'i'n go'nergen so'zler, wolardi'n' ma'nileri yele arnawli' izertlew din' obyektini bolmadi'. Sol ushi'n da T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'ni'n' leksikasi', soni'n' ishinde go'nergen so'zlerdin' semantikali'q wo'zgesheliklerin teren'irek ha'm ha'r ta'repleme izertlew aldi'mi'zda turg'an a'hmiyetli wazi'ypalardi'n' biri boli'p tabi'ladi'.

T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'ni'n' leksikasi', shi'g'armadag'i' da'wir koloritin belgilewshi go'nergen so'zlerdin' semantikali'q wo'zgesheliklerin ha'r ta'repleme izertlew bu'gingi ku'ndegi qaraqalpaq til biliminin' aldi'nda turg'an u'yreniliwi tiyis aktual ma'selelerdin' biri.

Izertlew obyektini ha'm predmetinin' belgileniwi. Magistrlik dissertaciyani'n' izertlew obyektine «T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'»nda go'nergen so'zler» degen tema ali'ndi', yag'ni'y, T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'ndag'i' go'nergen so'zler, woni'n' semantikali'q wo'zgesheliklari jumi'sti'n' tiykarg'i' obyektini yesaplanadi'.

Qaraqalpaq tilindegi shayi'r ha'm jazı'wshi'lar shi'g'armalari' tilinin' wo'zgeshelikleri tuwralı' til biliminin' ha'r qı'yli' tarawlari'nda uluwma ayti'lg'an pikirler ushi'rasi'p, bul miynetlerde T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'ni'n' leksikasi', soni'n' ishinde go'nergen so'zlerdin' semantikalı'q wo'zgeshelikleri haqqi'nda uluwma so'z yetilmegen. Sonli'qtan, biz bul jumi'sta T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'ni'n' leksikasi', wondag'i' go'nergen so'zlerdin' semantikalı'q wo'zgesheliklerin ani'qlawdi' izertlewdi' tiykarg'i' obykti yetip belgiledik.

Magistrlik dissertaciyanı'n' predmeti – T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'nan ji'ynalg'an tillik faktler yesaplanadı'.

Izertlewdi' maqset ha'm wazi'ypalari'. Biz jumi'si'mi'zda T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'ni'n' leksikasi', go'nergen so'zlerdin' semantikalı'q wo'zgesheliklerin izertlewdi maqset yetip aldi'q. Sebebi, qaraqalpaq tilinde T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari' tilinin' wo'zgeshelikleri, a'sirese wondag'i' go'nergen so'zler haqqi'nda jazı'lg'an ilimiy miynetler joq. Biz sol ushi'n da T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'ni'n' leksikalı'q wo'zgesheliklerin, wondag'i' go'nergen so'zlerdi ha'r ta'repleme izertlewdi baslı' maqset yetip qoydı'q.

Bizin' magistrlik dissertaciyanı'zdi'n' tiykarg'i' maqseti T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani' leksikasi'ndag'i' go'nergen so'zlerdin' semantikalı'q mu'mkinshiliklerin, wo'zgesheliklerin u'yreniwden ibarat. Belgilengen maqsetke yerisiw ushi'n to'mendegi wazi'ypalardi' sheshiw belgilendi:

- qaraqalpaq til bilimindegi shayi'r ha'm jazı'wshi'lardi'n' shi'g'armalari'ni'n' tilinin' izertleniw u'yreniw;

- T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'ni'n' leksikasi'ni'n' so'zlik qurami'nda jumsalg'an go'nergen so'zlerdi tariyx'i'y-etimologiyali'q ko'z qarastan u'yreniw;

- T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'ni'n' leksikasi'ndag'i' go'nergen so'zlerdi tematikali'q toparlarga aji'rati'w;

- T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'ni'n' leksikasi'ndag'i' go'nergen so'zlerdin' leksika-semantikali'q ha'm stillik wo'zgesheliklerin u'yreniw;

- T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'ni'n' leksikasi'nda go'nergen so'zlerdin' qollani'li'w wo'risin ani'qlaw.

Izertlewdi'n' tiykarg'i' ma'seleleri ha'm gipotezasi'n 1)

T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'ni'n' leksikali'q qurami'ndag'i' go'nergen so'zlerdin' qaraqalpaq milliy tili wo'zgesheliklerin wo'zinde sa'wlelendirgenligi; 2) shi'g'armada qollani'lg'an go'nergen so'zlerdin' wo'zinin' ko'rkemligi menen aji'rali'p turi'wi'; 3) shi'g'armani'n' basqa jazi'wshi'lardi'n' shi'g'armalari'na sali'sti'rg'anda bay ha'm ra'n'-ba'ren'ligi menen aji'rali'wi' si'yaqli' ma'seleler quraydi'.

Tema boyi'nsha qi'sqasha a'debiyatlar tallawı. Jazi'wshi' – bul wo'zi jasap ati'rg'an da'wirdin' aynasi'. Woni'n' shi'g'armalari' – sol da'wir kartinası'n beretug'i'n do'retpeler. Jazi'wshi' shi'g'armani' do'retiw ushi'n wo'zinin' bar bilimin, i'qlasi'n, sanasi'n, teren' woyi'n sol do'retpeyin' a'tirapi'nda ja'mlestiredi, xali'q tilinin' tiykarg'i' ni'zamli'li'qlari'na su'yengen halda shi'g'armalar do'retedi. Bizin' qaraqalpaq xalqi'ni'n' XX a'sirdegi a'debiyati'mi'zdi'n' tulg'alari' I.Yusupov, T.Qayi'pbergenov, Sh.Seyitov ha'm basqalar biri yekinshisin qaytalamaytug'i'n biybaha so'z ustalari' – marjanlari'mi'z boli'p tabi'ladi'. Wolardi'n' shi'g'armalari' –

bizlerdin' sanami'zdi'n' ruwxı'y azi'g'i'. Sonli'qtan da wolardi'n' do'retken shi'g'armalari'n woqi'w ha'm si'n ko'z qaras penen tallaw bu'gingi ku'ngi tilshi-ilimpazlari'mi'zdi'n' alg'a qoyg'an ma'selelerinin' biri.

Qaraqalpaq a'debiyati' wa'killeri shi'g'armalari'ni'n' tilin izertlew yen' da'slep XVIII-XIX a'sirlerdegi klassik shayi'rlar tilin izertlewden baslandi'. Yen' da'slep qaraqalpaq til biliminde Ye.Berdimuratovti'n' Jiyen ji'raw shi'g'armalari'ni'n' tilin u'yreniwge arnalg'an maqalasi' basi'li'p shi'qti'.¹ Wonda Jiyen ji'raw shi'g'armalari'ni'n' tillik wo'zgeshelikleri birinshi ret lingvistikali'q ko'zqarastan izertlenip, ilimpaz Jiyen ji'rawdi' qaraqalpaq jazba a'debiyati'n baslawshi' si'pati'nda bahalaydi'.

Qaraqalpaq klassik shayi'rlari' Jiyen ji'raw, Ku'nxoja, A'jiniyaz, Berdaq ha'm Wo'tesh shi'g'armalari'ni'n' tillik wo'zgeshelikleri D.Saytov ta'repinen arnawli' izertlenip, wol bul temada 1971-jı'li' kandidatlı'q dissertaciyasi'n qorg'adi' ha'm 1989-jı'li' monografiyasi'n kitapsha yetip ja'riyaladi'.² Sonday-aq wol Berdaq ha'm A'jiniyaz shi'g'armalari'ni'n' so'zligin du'zdi'.³

D.Nasi'rovti'n' doktorlı'q dissertaciyasi'nda klassik shayi'rlar shi'g'armalari'ni'n' tillik wo'zgesheliklerin so'z yetken bo'liminde bul ma'selege de qı'sqasha toqtag'an.⁴

D.Nasi'rov ha'm M.Ayi'mbetovlardi'n' «Berdaq tan'lamalı' shi'g'armalari'ni'n' alfavitli jiyilik so'zligi» degen kitabı'nda shayi'rdi'n' shi'g'armalari'nda jumsalg'an so'zler EEMde statistikali'q usı'l menen

¹ Бердимуратов Е. Жийен жыраў шығармалары тили ҳаққында. // Ж. Әмиўдәрья. -1958. -№4. -В.107-114.

² Сайтов Д. Язык каракалпакских поэтов XVIII-XIX вв. Автореф. дис... канд. фил. наук. -Алма-Ата. 1971; XVIII-XIX әсирдеги каракалпак шайырлары шығармаларының тили. -Нөкіс: Каракалпакстан, 1989.

³ Сайтов Д. Бердақ хәм Әжинияз шығармаларының сөзлиги. -Нөкіс: Каракалпакстан, 1970.

⁴ Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Нукус-Казань: 1976. -С.221-226.

yesaplap shi'g'i'lg'an ha'm Berdaqti'n' 1987-ji'lg'i' toplami'nda 10927 so'z jumsalga'ni' ko'rsetilgen.¹

1995-ji'li' D.Nasi'rov, Wo.Dospanov, A.Bekbergenov, D.Saytovlardi'n' avtorli'g'i'ndag'i' «Qaraqalpaq a'debiyati' klassiklari shi'g'armalari'ni'n' tili» degen atamadag'i' miynet baspadan shi'g'i'p, bul miynette Jiyen ji'rawdan Ayapbergen shayi'rg'a shekemgi arali'qtag'i' shayi'rlardi'n' shi'g'armalari' tiline lingvistikali'q talqi' jasalg'an.²

A'jiniyaz Qosi'bay uli' XIX a'sir qaraqalpaq klassik shayi'rlari'ni'n' ishinde wo'zinin' tillik bayli'g'i', shi'g'armalari' tilinin' ayri'qsha wo'zgeshelikleri menen belgilenedi. Woni'n' shi'g'armalari' tilin woqi'ti'w ma'seleleri, jeke tillik wo'zgeshelikleri tuwrali' A'.Niyazovti'n' bir qansha maqalalari' baspasoz betlerinde ja'riyalandi'.³ Sonday-aq, shayi'r tilindegi metaforalardi'n' qollani'li'wi' boyi'nsha A.Worazi'mbetov ha'm R.Sadi'qovalardi'n' maqalasi' jari'q ko'rdi.⁴ A'jiniyaz shi'g'armalari'ni'n' fonetikali'q ha'm morfologiyali'q wo'zgeshelikleri G.Qarli'baeva ta'repinen arnawli' izertlenip, wol bul temada 2002-ji'li' kandidatli'q dissertaciya jaqladi' ha'm 2012-ji'li' monografiyasi'n kitapsha yetip ja'riyaladi'.⁵

Berdaq – qaraqalpaq xalqi'ni'n' qaytalanbas maqtani'shi'. Woni'n' shi'g'armalari'ni'n' tili a'piwayi'li'g'i', xali'qqa ken' tu'sinikliligi menen aji'rali'p turadi'. Woni'n' shi'g'armalari'ni'n' tilin ko'pshilikke tani'sti'ri'wda ha'm izertlewde H.Hamidovti'n' worni' ayi'ri'qsha. H.Hamidovti'n' Berdaq

¹ Насыров Д., Айымбетов М. Бердақ таңламалы шығармаларының алфавитли жийилик сөзлиги. - Нөкис: 1993. -128 б.

² Насыров Д.С., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. - Нөкис: Билим, 1995.

³ Ниязов Ә. Әжинияз шығармалары тили хәм оны изертлеў хәм оқытыў мәселелери. // «Қарақалпақстан муғаллими», 1997, №1-2; Әжинияз шығармалары тилинің хусуўсый белгилери жөнинде. // «Әмиўдәрйя», 2000, №6.

⁴ Оразымбетов А., Садықова Р. Әжинияз шығармаларында метафоралардың қолланылыўы. // Қарақалпақ тилинің мәселелери. Илимий мақалалар топламы. - Нөкис: 1999.

⁵ Қарлибаева Г. Ажиниёз асарлари тилининг фонетик-морфологик тавсифи. Филол. фан. номз... дис. автореф. – Нукус. 2002.

shi'g'armalari' ha'm wolardi'n' tili jo'ninde bir qansha arnawli' maqalalari' jazildi', sonday-aq 1974-jili' jazilg'an ocherkinde, 1985-jili' jazg'an qollanbasi'nda, 1986-jili' jazg'an monografiyasi'nda bul temag'a ayi'ri'qsha toqtaq wo'tken.¹ A'sirese, woni'n' 1995-jili' «Rukopisni'e nasledie Berdaxa» kitabi'ni'n' basi'li'p shi'g'i'li'wi' ulli' shayi'ri'mi'zdi'n' jazg'an do'retpelerin arab a'lipbesindegi variantlari' menen ken' ja'miyetshiliktin' jaqi'nnan tani'si'wi'nda u'lken a'hmiyetke iye boldi'. Wonda shayi'rdi'n' «Shejire», «Xorezm» shi'g'armalari'ni'n' fonetika-morfologiyali'q si'patlamasi', shi'g'armalari'ni'n' transkripciyasi', rus tiline awdarmasi', so'zlik ha'm qoljazbalardi'n' fotokopiyalari' berilgen.²

Berdaq shi'g'armalari' tilinin' fonetikasi', leksikasi' ha'm grammatikasi' Sh.Abdinazimov ta'repinen arnawli' izertlenip, doktorli'q dissertaciya jaqladi'.³ Wonda shayi'r shi'g'armalari'ni'n' tili Orxon-Yenisey jazba yestelikleri tiline ha'm ha'zirgi qaraqalpaq tiline sali'sti'ri'li'p u'yrenilgen. Woni'n' izertlewlerinin' juwmaqlari' bir qansha kitapshalar boli'p basi'li'p shi'qti'.⁴

XIX a'sirdegi klassik shayi'rlari'mi'z tilindegi almasi'qlar B.Ubaydullaev ta'repinen arnawli' izertlenip, wol bul temada 2006-jili' kandidatli'q dissertaciya jaqladi' ha'm 2012-jili' monografiyasi'n kitapsha yetip ja'riyaladi'.⁵

¹ Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарихының очеркleri. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1974; Ески қарақалпақ тилинің жазба естеликleri. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1985; Каракалпакский язык XIX вв начало XX века по данным письменных документов. -Ташкент: Фан, 1986.

² Хамидов Х. Рукописное наследие Бердаха. – Нукус: Билим, 1995.

³ Абдиназимов Ш. Язык произведении Бердаха. Автореф. дис. ...докт. фил. наук. - Нукус. 2001.

⁴ Абдиназимов Ш. Бердақ дәретпелериниң фонетикасы. - Нөкис: Билим, 1994; Бердақ хәм қарақалпақ жазба әдебий тили. - Нөкис: Билим. 1997; Сөзлерим мерўертдур айтылған ҳәр бир. - Нөкис: Билим, 1997; Бердақ шығармалары тили. – Ташкент: Фан, 2006.

⁵ Ubaydullaev B.G. XIX аср қарақалпақ мумтоз шоирлари асарлари тилида олмошларнинг лексик-грамматик хусусиятлари. Филол. фан. номз... дис. автореф. – Нукус. 2006.; Қарақалпақ классик шайырлары шығармаларының тилинде алмасықлар. -Нөкис: Қарақалпақстан. 64 б.

XX a'sirdegi qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' wa'killerinin' tillik wo'zgesheliklerin' arnawli' toli'q qamti'lg'an tu'rde izertlew, u'yreniw boyi'nsha jumi'slar bolmasa da, til biliminin' ayi'ri'm tarawlari' boyi'nsha islengen jumi'slar ko'zge taslanadi'.

XX a'sir qaraqalpaq a'debiyati'na belgili u'les qosqan, sol da'wir qaraqalpaq a'lipbesinin' jarati'li'wi'na tiykar salg'an shayi'r, dramaturg S.Ma'jitov shi'g'armalari'ni'n' tillik wo'zgeshelikleri boyi'nsha B.Dilanov 2012-j'i'li' kandidatli'q dissertaciyasi'n qorg'adi'.¹

M.Da'ribaev shi'g'armalari' tilinin' wo'zgeshelikleri boyi'nsha A.Bekbergenov ha'm T.Bekbergenovlardi'n' maqalasi' ja'riyalandi'.²

T.Jumamuratovti'n' tilindegi metaforalardi'n' qollani'li'wi', uluwma xali'qli'q ha'm jeke stillik metaforalar, wolardi'n' wo'zgeshelikleri boyi'nsha Ye.Allanazarov kandidatli'q dissertaciyasi'n qorg'adi'.³

O'zbekistan Qaharmani', xalqi'mi'zdi'n' su'yikli shayi'ri' I.Yusupov shi'g'armalari' tilindegi ko'mekshi atawi'shlardi'n' qollani'li'wi' boyi'nsha G.Ma'mbetnazarovani'n' monografiyasi' baspaso'zde jari'q ko'rdi'.⁴ Sonday-aq, shayi'r shi'g'armalari'nda kelbetliklerdin' stilistikali'q qollani'li'w wo'zgeshelikleri boyi'nsha B.Yusupova 2001-j'i'li' kandidatli'q dissertaciya qorg'adi'.⁵

Izertlew jumi'si'mi'zdi'n' izertlew obykti bolg'an go'nergen so'zler, wolardi'n' semantikasi', shi'g'armalarda qollani'li'w wo'zgeshelikleri

¹ Диланов Б.Г. С.Мажитовнинг ижоди ва қорақалпоқ адабий тили. Филол. фан. номз... дис. автореф. – Нукус. 2012. – 23 б.

² Бекбергенов А., Бекбергенов Т. М.Дәрибаев прозасының гейпара тил өзгешеликтери. // «Әмиўдәрәя», 2000, №3.

³ Алланазаров Е. Қорақалпоқ тилида метафораларнинг стилистик қўлланилиши (Т.Жумамуратовнинг поэтик асарлари мисолида). Филол. фан. номз... дис. автореф. – Нукус. 2002.

⁴ Мәмбетназарова Г. Ибрайым Юсуповтың қосықларында дөренди атаўышлардың стильлик қолланылыўы. - Нөкис: 1994.

⁵ Юсупова Б.Т. Стилистическое использование прилагательных в художественном произведении (на материалах произведении И.Юсупова). Автореф. дис... канд. филол. наук. – Нукус: 2001.

boyi'nsha da qaraqalpaq til biliminde uli'wma ayti'lg'an pikirlerdi ha'm sanawli' maqalalardi' g'ana ko'riwimizge boladi'.

Qaraqalpaq til biliminde go'nergen so'zler boyi'nsha arnawli' izertlewler joq.

Til bir pu'tin sistema boli'p, wol bir neshe bo'leklerden turadi'. Wonda tildin' leksikali'q quri'li'si' da bir pu'tinliktin' bo'legi si'pati'nda tani'ladi'. Leksikologiya tildin' fonetika, so'z jasali'w, morfologiya, sintaksis si'yaqli' tarawlari' kibi bir pu'tin sistemani' payda yetiwge qatnasadi'. Tildin' sistemasi'n du'zetug'i'n birlikler bir neshe bo'leklerden quraladi'. Wolardan tildin' leksikali'q qurami'n sistema si'pati'nda du'ziwge leksikali'q birliklerdin' tu'rleri qatnasadi'. Leksikali'q quram usi' leksikali'q birliklerdin' ji'yi'ndi'si'nan turadi'.

Tildin' bir pu'tin sistema si'pati'ndag'i' yen' a'hmiyetli ha'm u'lken tarawlari'ni'n' biri – leksikologiya. Leksikologiya til biliminin' bir tarawi' si'pati'nda wo'zinin' izertlew obyektine iye. Wonda so'z ha'm woni'n' ma'nileri, qollani'li'w jedelligi ha'm t.b. u'yreniledi.

Tildin' adamlar turmi'si'ndag'i' yen' a'hmiyetli qural si'pati'ndag'i' wazi'ypasi'n atqari'wi'nda so'z tiykarg'i' roldi atqaradi'. So'z leksikologiyani'n' izertlew obyektine aylang'anda so'zdin' tuwra ha'm awi'spali' ma'nileri, qollani'li'w wo'risine ha'm jedelligine qaray bo'liniwleri tiykarg'i' wori'nda turadi'.

Leksikologiyani'n' worayli'q wori'nda turatug'i'n tiykarg'i' birligi – so'z ha'm woni'n' ma'nileri. Leksikologiya tildegi barli'q so'zlerdin' ma'nilik wo'zgesheliklerin u'yreniwi arqali' wolardi' ayi'ri'm-ayi'ri'm toparlarg'a aji'ratadi'. Wolardi'n' ishinde so'zlerdin' tuwra ha'm awi'spali' ma'nileri bir topardi' qurasa, qollani'li'w wo'risine qaray jalpi' xali'qli'q

ha'm sheklengen leksika yekinshi topari'n quraydi'. Al, u'shinshi topari'n jumsali'w jedelligine qaray wo'nimli ha'm siyrek jumsalatug'i'n birlikler quraydi'. Usi' u'shinshi topardag'i' so'zlerdin' qurami'nda go'nergen so'zler boli'p, wolar tilde siyrek jumsali'wshi' birlikler qatari'nan wori'n aladi'.

So'zlik quramdi' diaxroniyali'q ha'm sinxroniyali'q bag'darlarda u'yreniw woni'n' wo'tken joli' ha'm ha'zirgi jag'dayi' arasi'ndag'i' baylani'sti' ani'qlawg'a, solay yetip, so'zlik quram tuwrali' teren'irek tu'sinik ali'wg'a mu'mkinshilik beredi. Wo'ytkeni, anaw ya mi'naw da'l tildin' ha'zirgi jag'dayi' menen tani'si'w ushi'n, woni'n' tariyxi'na wo'zgerislerge itibar yetiw kerek.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'ndag'i' wo'zgerislerdi u'yreniwde bul jerde ko'binese woni' sinxroniyali'q bag'darda qaraw ko'zde tuti'ladi'. Bul a'llette wondag'i' tariyxi'y wo'zgerislerdi yesapqa ali'wdan shette yemes, kerisinshe, kerekli wori'nlarda sol wo'zgerislerdi belgilew, sali'sti'ri'w tu'rinde de iske asi'ri'ladi'.

Qaraqalpaq tilinin' leksikasi'nda da woni'n' rawajlani'w dereklerine sa'ykes wo'zgerisler udayi' boli'p keldi ha'm bola beredi. Bul wo'zgerisler, tiykari'nan alg'anda, so'zlik quramdag'i' bazi' bir so'zlerdin' qollani'li'w jedelligin joyi'lti'p, go'neriwi so'zlik quramg'a jan'a so'zlerdin' yeniwi, sonday-aq anaw ya mi'naw so'zdin' bir ma'nisinin' go'neriwi ya woni'n' jan'a ma'nini qabi'l yetiwi ha'm t.b. si'pati'nda ko'birek ko'zge taslanadi'.

Ha'zirgi zaman qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'na, wondag'i' wo'zgerislerge a'hmiyetliliginen, qollani'li'w jiyiliginen ayi'ri'ladi'. Ma'selen, yeski ma'mleketlik quri'li'sqa ta'n ha'mellerdin' sali'sti'ri'li'wi' na'tiyjesinde wolardi'n' atamalari' bolg'an *qazi'*, *diywan*, *qusbegi*, *boli's*, *biy*, *aqsaqal* usag'an so'zlerge hesh qanday mu'tajliktin' keregi bolmay qaldi'. Sonday-

aq, xali'qti'n' ma'deniyati'ni'n', turmi's da'rejesinin' jaqsi'lani'wi', ko'rkeyiwi menen yeski kiyim-kensheklerdin' atlari'n ko'rsetetug'i'n *jegde*, *kiyimeshek*, *tu'rme*, *aydi'nli'* usag'an so'zler de jedel so'zlikten shi'qti'. Bunday jedel so'zlikten shi'qqan so'zler ha'zir sol yeski turmi'sti'n' tildin' leksikasi'nda saqlani'p kiyati'rg'an gu'wasi' si'pati''nda tani'ladi'.

Ekonomikali'q, siyasiy ha'm ma'deniy turmi'sti'n' wo'siwi ha'm rawajlani'wi' menen sog'an sa'ykes bir neshe jan'a so'zler payda boli'p woti'r. Soni'n' na'tiyjesinde ha'zirgi zaman qaraqalpaq tilinin' leksikasi' a'dewir mug'darda ken'eydi. Bunday jan'a so'zlerdin' qatari'na *baslama*, *tasti'yi'qlaw*, *tali'qlaw*, *ko'rsetpe*, *ko'zqaras*, *kosmodrom*, *kosmos* usag'an lekiskali'q birliklerdi jatqari'wg'a boladi'.

Mine, bulardi'n' barli'g'i' da so'zlik quramdag'i' yen' iri wo'zgerislerden yesaplanadi'. Bunnan bir ayi'ri'm so'zlerdin' ma'nisinde ko'rinetug'i'n geypara wo'zgerisler de – tildin' leksikasi'ndag'i' basli' qubi'li's. Biz wolardi' usi'larg'a baylani'sli' bag'darda kerekli wori'nda belgilep ketemiz.

Tilimizdegi so'zlerdin' qollani'li'w da'rejesi de birdey yemes. Ma'selen, joqari'da mi'sal retinde ko'rsetip wo'tken *jegde*, *kiyimeshek*, *tu'rme*, *aydi'nli'*, *qazi'*, *qusbegi*, *boli's*, *biy* usag'an so'zler ku'ndelikli turmi''si''mi''zda derlik qollani''lmaydi'. Wolar tek ko'rkem yamasa tariyxi'y a'debiyatlarda g'ana belgili bir maqsette paydalani'li'wi' mu'mkin. Sonday-aq, jaqi'nda g'ana payda boli'p, ko'pshilik yele tani's bola almay turg'an ayi'ri'm so'zler de qollani'li'wi' pa'sen'.

Usi'g'an baylani'sli' so'zlik quramdag'i' so'zlerdi *jedel so'zler* ha'm *siyrek qollani'latug'i'n so'zler* dep yeki toparg'a bo'lemiz.

Jedel so'zlikten shi'g'i'p barati'rg'an so'zlerdin' siyrek qollani'li'wshi' so'zler qarawi'nda qali'p qoyatug'i'nli'g'i', so'ytip, aqi'ri'nda, birotala shi'g'i'p qalatug'i'nli'g'i' da ani'q. Al, tani'mali'li'qqa iye bola almay ati'rg'an so'zler barli'q waqi'tta siyrek qollani'latug'i'n so'zlik topari'nda qala bermeydi, wo'ytkeni wolar turmi'sqa kem-kem yeniwine baylani'sli' jedel so'zlikke awi'si'p woti'radi'.

Ko'binese siyrek qollani'li'wshi' so'zlikti *go'nergen so'zler* ha'm *jan'a so'zler* dep yeki toparg'a bo'ledi. Bunda wolardi'n' yekewinin' de siyrek qollani'latug'i'n so'zliktegi u'lesi ha'm soni'n' menen birge tildegi wo'miri boyi'nsha bir-birinen tu'p-tami'ri'nan aji'rati'latug'i'n ayi'ri'm toparlar yekenligi ko'zde tuti'ladi'.

Qaraqalpaq tilindegi siyrek qollani'latug'i'n so'zlikti de mine sonday toparg'a bo'lip, wolardi'n' ha'r qaysi'si'n wo'z aldi'na ani'qlap wo'temiz.

Go'nergen so'zler. Qaraqalpaq tilinde go'nergen so'zler an'latatug'i'n tu'siniklerge qatnasi'na qaray ha'r qi'yli' boli'p keledi. Wolardi'n' bir qatari' ja'miyet rawajalani'wi'ni'n' belgili bir da'wirinde wo'mir su'rgen, biraq ha'zir turmi'stan shi'qqan tu'siniklerdin', ma'selen, kiyim-kensheklerge, u'y-ishi zatlarina (*jegde, tu'rme, halqa, ha'ykel, boqjama, sabayaq, jipek jupqa t.b.*) baylani'sli' atamalar bolsa, yekinshi birewleri ma'mleketlik basqari'w islerine baylani'sli' tu'siniklerdin' (*qusbegi, datqashi', boli's biy, woyaz t.b.*) atamaları', al u'shinshi birewleri ha'zir de wo'mir su'rip kiyati'rg'an tu'siniklerdin' da'slepki atamaları' t.b. si'pati'nda (*jarli'q, ha'mir-buyri'q, ukaz-pa'rman t.b.*) ushi'raydi'.

Go'nergen so'zler derlik barli'q tillerde de usi'nday ayi'ri'qshali'qlarg'a iye.

Wolar til biliminde ko'binese, tariyxi'y so'zler ha'm arxaizmler dep yeki toparg'a aji'rati'ladi'. Biraq, usi' ku'nge shekem til ilimpazlari' bul yeki toparg'a kiretug'i'n so'zlerdi tu'rlishе tu'sinip kiyati'r. Bul na'rse tariyxi'y so'zlerdi arxaizmlerden aji'rati'w ma'selesin shatasti'ri'wg'a ali'p kelmekte.

Ma'selen, geypara ilimpazlar tariyxi'y so'zler menen arxaizmlerdi go'nergen so'zler degen uli'wma at penen atap, istorizmler sa'ykes tu'siniklerdin' turmi'stan shi'g'i'wi' menen qollani'li'wdan ayi'ri'lg'an so'zler, al arxaizmler anaw ya mi'naw tu'siniktin' basqa bir atamasi' dep qarasa, yekinshi birewleri yeski da'wirdegi ja'miyetlik belgili bir tu'siniklerdi an'lati'p, son'g'i' waqi'tlari' qollani'lmay qalg'an so'zlerdin' barli'g'i'n istorizmler dep ataydi'. Al u'shinshi birewleri go'nergen so'zlerdin' barli'g'i'n arxaizmler degen termin menen ataydi' da, sa'ykes tu'siniklerdin' go'neriwi, umi'ti'li'wi'na baylani'sli' qollani'li'wdan qali'p barati'rg'an so'zlerdi arxaizmnin' birinshi topari', yag'ni'y istorizmler, bir tu'siniktin' go'nergen atamasi' si'pati'nda ushi'rasatug'i'n so'zlerdi uslubli'q arxaizmnin' uslubli'q qollani'li'wi' dep ani'qlaydi'.

Go'nergen so'zler qatlami'ni'n' basi'm ko'pshiligin tariyxi'y so'zler quraydi'. Wolar turmi'sti'n' ha'r qi'yli' tarawlari' boyi'nsha zat ha'm qubli'sti'n' atamaları'n wo'z ishine aladi':

1. Wo'ndiris a'spablari'ni'n' atamaları': *gu'nde, moyi'nti'ri'q, pazna, qos, shari'q, gu'le, sazaq, qozaq, ma'ki, kelep ag'ash, keplew*, t.b.

2. Qari'w-jaraq atamaları': *sadaq, sawi't, qara mi'lti'q, woq jay, qalqan*, t.b.

3. Diyqanshi'li'qqa baylani'sli': *tu'yek, qi'zi'llaw, masaq, qosqa qosi'w*, t.b.

4. Ha'kimshilik islerine baylani'sli' atamalar: *xan, boli's, biy, atali'q, qazi', ja'llat, pristav, woyaz, qusbegi*, t.b.

5. Socialli'q ayri'qshali'qlarg'a baylani'sli' atamalar: *xanzada, shaxzada, qul, ku'n', malay, tul, toqal, ba'ybishe*, t.b.

6. Woqi'w wori'nlari'ni'n' ati'n ko'rsetetug'i'n so'zler: *medrese, meshit*, t.b.

7. Diniy tu'siniklerge baylani'sli' so'zler: *zikir, sadaqa, beyish, dozaq, pa'tiya, a'ptu'yek* t.b.

8. Kiyim-kensheklerge baylani'sli' so'zler: *kiymeshek, tu'rme, jegde, aydi'nli', ka'mar, sa'wkele, to'belik, ba'ykemi, ma'deli*, t.b.

Bulardi'n' barli'g'i' da Qaraqalpaqstanda XX a'sirdin' 20-ji'llari'na shekemgi da'wirde qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'nda belgili wori'n iyelegen ha'm jiyi qollani'li'p kelgen so'zlerden ibarat. Wolar, mine, tildin' ha'zirgi jag'dayi'na qollani'li'wi' boyi'nsha siyrek tu's ali'p woti'r.

Qaraqalpaq tilinde go'nergen so'zlerdin' yekinshi topari'n arxaizmler quraydi'. Joqari'da ko'rsetip wo'tilgendey-aq, arxaizmler tildin' tariyxı'y rawajlani'w da'wirinin' bari'si'nda anaw ya mi'naw tu'siniktin' atamasi'ni'n' yekinshi bir atama menen awi'si'wi' na'tiyjesinde qollani'li'w jedelliginen ayi'ri'lg'an so'zlerden ibarat. Ma'selen, *qanterek, dogovor, sha'rtnama* degen so'zlerdin' an'latatug'i'n tu'sinigi bir, wolar bir na'rse haqqi'nda kelisimdi an'lati'w hu'jjeti degendi an'latadi'. Usi' ku'nge shekem da'slep *qanterek*, keyin *dogovor* dep atali'p kelgen bolsa, ha'zir *sha'rtnama* atamasi' qollani'li'p kiyati'r. Demek, *qanterek, dogovor* arxaizmlerden ibarat.

Solay yetip, qaraqalpaq tilinde go'nergen so'zlerdin' yeki topari' bar. Wolardi'n' birin tariyxı'y so'zler quraydi' da, yekinshisin arxaizmler

quraydi'. Go'nergen so'zlerdin' usi' yeki tu'ri de so'zlik quramni'n' siyrek qollani'latug'i'n topari'nda wo'z worni'na iye.

Go'nergen so'zler ko'rkem a'debiyat stili tarawi'nda jiyi qollani'latug'i'n leksika-semantikali'q toparlardan ibarat. So'z sheberleri menen so'z ustalari' tariyxi'y so'zler menen arxaizmlerdi poetikali'q jobada paydalani'wda tiykari'nan alg'anda su'wretlenetug'i'n waqi'yag'a sa'ykes da'wir koloritin beriwdi, shi'g'armani'n' anaw yaki mi'naw qaharmani'ni'n' jeke wo'zgesheligin duri's ko'rsetiwdi, sonday-aq go'nergen so'zlerdin' yekinshi ma'nilerine ta'n obrazli' ekspressiyani' ko'rkemlik ma'pine jumsawdi' ko'zde tutadi'.

Go'nergen so'zler a'debiy shi'g'armada wo'tken da'wirdi su'wretlew, da'wir koloritin beriw ushi'n jiyi qollani'ladi'. Tariyxi'y romanlarda, povest'lerde, gu'rrin'lerde, sonday-aq xali'q awi'zyeki do'retpelerinin' u'lgilerinde wolardi'n' janrli'q wo'zgesheliklerine sa'ykes go'nergen so'zler shi'g'armani'n' leksikasi'nda wo'nimli so'z toparlari'n quraydi'. Tariyxi'y waqi'yani' duri's su'wretlew ushi'n ko'rkem so'z ustasi' sog'an sa'ykes qubi'li'slardi', zatlardi' sol da'wirdegi atamasi' menen atawg'a ma'jbu'r boladi'. Sol arqali' woqi'wshi'ni'n' ko'z aldi'na wo'tken tariyxi'y da'wirdin' ani'q kartinasi' yelesleydi.

Qaraqalpaq xalqi'ni'n' wo'tken tariyxi'y da'wirlerine baylani'sli' do'regen ko'p g'ana shi'g'armalari'nda go'nergen so'zlerdin' da'wir koloritin beriw, wo'tkendegi xali'q turmi'si'n ko'rkem su'wretlew jobasi'nda paydalani'lg'ani'n ko'remiz. Usi'nday shi'g'armalardi'n' bir topari'n xali'q awi'zeki do'retpeleri quraydi'. Wolardi'n' tillik wo'zgesheliklerin u'yreniw til tariyxi', dialektologiyasi', leksikologiyasi' ushi'n u'lken a'hmiyetke iye.

Qaraqalpaq tili XX a'sirdin' 30-jı'llari'nan baslap, haqı'yqı'y ilimiy izertlew din' obyektine aylandı'. Bul da'wirde jazı'lg'an N.A.Baskakovtı'n' «Kratkaya grammatika karakalpaksogo yazı'ka» (To'rtku'l, 1931-1932) miynetinde leksikag'a baylani'sli' bolg'an arab-parsi' tillerinen wo'zlestirilgen so'zler haqqi'nda pikirler ushi'rasadi'. S.Ye.Malovtı'n' sol da'wir de jazı'lg'an «Zametki o karakalpaksom yazı'ke» (No'kis, 1966) miynetinde de qaraqalpaq tili leksikasi'na baylani'sli' ayi'ri'm mag'luwmatlar bar. Bul miynetin' «Leksika. Glossariy» dep atalg'an son'g'i' bo'liminde qaraqalpaq tilinde ken' qollani'li'p ju'rgen ayi'ri'm atamalar, so'zler, arab-parsi', rus tilinen wo'zlestirilgen so'zler keltirilip, wolardi'n' rus tilindegi awdarmalari' berilgen. Bul so'zlerdin' ma'nisine, qanday tu'siniklerdi bildiretug'i'nli'g'i'na itibar bergen.

Qaraqalpaq tilinin' leksikasi'na baylani'sli' N.A.Baskakovtı'n' 1962-jı'li' «Sostav leksiki karakalpaksogo yazı'ka i struktura slova» degen arnawli' jumi'si' basi'li'p shi'qti'.¹ Bunda qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami' tariyxı'y shi'g'i'si' boyi'nsha u'yrenilgen. Qaraqalpaq tili so'zlik qurami'ni'n' u'lken bir bo'legin tu'rkiy ha'm mongol tilleri ushi'n wortaq so'zler quraytug'i'nli'g'i'n da'l mi'sallar menen ko'rsetedi ha'm bunday so'zler topari'n tu'rkiy tiller leksikasi'ni'n' yeski qatlami' dep ataydı'. Soni'n' menen birge qaraqalpaq tilinin' leksikasi'nda qı'tay, arab, persi', rus ha'm rus tili arqalı' basqa tillerden wo'zlestirilgen so'zler qatlami' bar yekenin ko'rsetedi ha'm wolardi'n' wo'zlestiriliw sebeplerin ani'qlaydı'. Arab-parsi' tillerinen wo'zlestirilgen so'zlerdi ma'nisi boyi'nsha 6 toparg'a bo'lip ko'rsetedi: diniy ma'nige iye so'zler, ilimiy terminler ha'm abstrakt tu'sinikti bildiretug'in so'zler, ja'miyetlik-siyasiy atamalar, wo'ndirislik terminler,

¹ Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова, -Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. -М.: 1962. -С.69-100.

ku'ndelikli turmi'sta ken' qollani'latug'i'n so'zler ha'm abstrakt grammatikali'q ma'nige iye so'zler.

N.A.Baskakovti'n' bul miyneti qaraqalpaq tili leksikasi'n bunnan bi'lay da izertlewge bag'dar bergen ha'm bu'gingi ku'nde de wo'z bahasi'n joytpag'an ilimiy da'rek boli'p yesaplanadi'. 1996-j'i'li' N.A.Baskakovti'n' «Karakalpanskiy yazi'k. IV. Leksika» degen miyneti No'kiste kitap boli'p basi'li'p shi'qti'. Kitapta tiykari'nan avtordi'n' joqari'da sholi'w islegen miyneti worin alg'an.¹

Qaraqalpaq tili leksikasi'n izertlewde prof. Ye.Berdimuratovti'n' miyneti ko'p boldi'. Wol 1964-j'i'li' Tashkentte «Ha'zirgi zaman qaraqalpaq leksikologiyasi'ni'n' ocherki» degen temada kandidatli'q dissertaciya jaqladi'. A'l'bette, bul miynette qaraqalpaq tilindegi go'nergen so'zler haqqi'nda so'z yetiledi. Dissertaciyalı'q jumi'si'ni'n' tiykari'nda 1964-j'i'li' «Ha'zirgi zaman qaraqalpaq tili. Leksika» degen kitabı'n baspadan shi'g'ardi'. Keyin bul kitap qayta islenip, 1968, 1979, 1994-j'i'llarda baspadan shi'g'ari'ldi'ha'm bu'gingi ku'nde de joqari' woqi'w wori'nları'ni'n' qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati' qa'nigeligi studentleri ushi'n sabaqli'q retinde xi'zmet atqari'p kelmekte. Sabaqli'qta qaraqalpaq tili leksikologiyasi' pa'ninin' wazi'ypalari' ani'qlanadi'.

Avtor miynetinde go'nergen so'zlerdin' tariyxı'y da'wirler dawami'nda belgili bir tu'siniklerdin' atamaları' retinde qollani'li'p, keyin ja'miyetlik turmi'sti'n' rawajlani'wi'na baylani'sli' shi'g'i'p qalg'an bo'legin tariyxı'y so'zler, al anaw yamasa mi'naw tu'siniktin' go'nergen atamasi' boli'p yesaplanatug'i'n bo'legin arxaizmler dep atag'an.

¹ Дәулетов А., Құдайбергенов М. Қарақалпақ тил билиминиң тарийхы. –Нөкис: Қарақалпақстан, 2001, -В.32-33.

Arxaizmler menen tariyxı'y so'zler bir-birinen tu'p-tami'ri'nan ayri'li'p turatug'i'n so'zler boli'p yesaplanadi', wolarg'a tek yekewinin' de go'nergen so'zler yekenligi g'ana uluwmalıq si'pat bere aladi'.¹

Xali'q awi'zyeki do'retpeleri ha'm wonda go'nergen so'zlerdin' qollani'li'w wo'zgeshelikleri haqqi'nda bir qansha da'rejede so'z yetiledi. Atap aytqanda, Q.Ayto'reevti'n' avtorli'g'i'ndag'i' «Go'nergen so'zler tuwralı' bir-yeki awi'z so'z»,² «Qi'rq qi'z» da'stani'ndag'i' go'nergen so'zler boyi'nsha Sh.Abdinazimovti'n' «Qi'rq qi'z da'stani'nda go'nergen so'zler»,³ «Alpami's» da'stani' tilinde jumsal'g'an go'nergen so'zler haqqi'nda A.A'bdiyevti'n' «Alpami's da'stani'nda go'nergen so'zlerdin' qollani'li'wi'»⁴ maqalalari'nda go'nergen so'zler, wolardi'n' ko'rkem shi'g'armalar tilinde qollani'li'wi' tuwralı' ilimiy baqlawlar ju'rgiziledi.

Ko'rip wo'tkenimizdey, qaraqalpaq a'debiyati'nda qa'lem terbetip kiyati'rg'an zamanlas shayi'r ha'm jazı'wshi'lari'mi'zdi'n' shi'g'armalari'ni'n' tillik wo'zgeshelikleri toli'q bolmasa da ayi'ri'm tu'rde so'z yetilgenin ko'riwimizge boladi'. Biraq bizin' izertlew obyektı yetip alg'an T.Qayi'pbergenovti'n' shi'g'armalari'ni'n' tillik wo'zgeshelikleri boyi'nsha 2000-jı'lg'a shekem D.Dospanovani'n' T.Qayi'pbergenovti'n' rus tiline awdari'lg'an shi'g'armalari'ndag'i' milliylikti beriwdegi til elementlerinin' wo'zgesheliklerine arnal'g'an bir maqalası' g'ana ja'riyalandi'.⁵ Jazi'wshi'ni'n' shi'g'armalari'ni'n' tilindegi qubi'li'slar maqala yamasa monografiya tu'rinde izertlewdi'n' obyektine son'g'i' da'wirde g'ana aylang'ani'n ko'remiz. Bul boyi'nsha Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti qaraqalpaq filologiyası'

¹ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. –Нөкіс: 1994, -В.117-118.

² Айтәреев Қ. Гөнерген сөзлер туұралы бир-еки аұыз сөз. Ж. Әмиұдәрәя. -1969. -№8. -В.107-114.

³ Абдиназимов Ш. «Қырқ қыз» дәстанында гөнерген сөзлер. // Хәзирги қарақалпақ тили раўажланыўының айырым мәселелери. Илимий мақалалар топламы. –Нөкіс: 1993.

⁴ Абдиев А. «Алпамыс» дәстанында гөнерген сөзлердиң қолланылыўы. ӨзИАҚҚБ Хабаршысы, 2009, №3.

⁵ Доспанова Д. Жазыўшы Т.Қайыпбергеновтың орыс тилиндеги шығармаларының миллий лексикасы мәселесине. // Қарақалпақ тилинің мәселелери. Илимий мақалалар топламы. –Нөкіс.: 1999.

ta'repinen jazi'wshi'ni'n' tuwi'lg'ani'ni'n' 85 ji'lli'g'i'na arnalg'an ilimiy-teoriyali'q konferenciya wo'tkerilip, bul konferenciya materiallari' toplam boli'p jari'q ko'rdi.¹ Bul toplamda jazi'wshi'ni'n' shi'g'armalari'ni'n' pedagogika tarawi'na tiyisli shan'araq ta'rbiyasi'ni'n' sa'wleleniwi,² jazi'wshi'ni'n' shi'g'armalari'nda qol wo'neri leksikasi,³ frazeologizmlerdin' qollani'li'wi,⁴ kelbetliklerdin' ma'nilik toparlari,⁵ ekologiya temasi,⁶ publicistikali'q wo'zgeshelikleri,⁷ ayqi'nlawi'shlardi'n' qollani'li'wi,⁸ arab-parsi' tilinen kirgen u'y buyi'mlari' atamaları'ni'n' qollani'li'w wo'zgeshelikleri⁹ ma'seleleri so'z yetilgen. Usi'nnan-aq jazi'wshi' shi'g'armalari'ni'n', woni'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'ni'n' leksikasi'n, a'sirese wondag'i' go'nergen so'zlerdi izertlew bu'gingi ku'n qaraqalpaq til biliminin' aldi'nda turg'an a'hmiyetli wazi'ypalardi'n' biri yekenligin ko'rsetedi.

¹ Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' jari'q juldi'zlari'. Ilimiy maqalalar toplami'. –No'kis: Qaraqalpaqstan, 2015. 252 b.

² *Jaksi'mova U.* T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaqpan. Ta'wekelshimen» romani'nda shan'araq ta'rbiyasi'ni'n' sa'wleleniwi. // Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' jari'q juldi'zlari'. Ilimiy maqalalar toplami'. –No'kis: Qaraqalpaqstan, 2015. –B.205-209.

³ *Allaniyazova Sh., Abieva G.* T.Qayi'pbergenovti'n' «Baxi'tsi'zlar» romani'nda qol wo'neri leksikasi'. // Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' jari'q juldi'zlari'. Ilimiy maqalalar toplami'. –No'kis: Qaraqalpaqstan, 2015. –B.171-176.

⁴ *Aynazarova G.* T.Qayi'pbergenovti'n' «Maman biy a'psanasi'» romani'nda frazeologizmlerdin' qollani'li'w wo'zgeshelikleri.; *Tan'irbergenov J.* T.Qayi'pbergenovti'n' shi'g'armalari'nda feyil ma'nili frazeologizmlerdin' semantikali'q wo'zgeshelikleri. // Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' jari'q juldi'zlari'. Ilimiy maqalalar toplami'. –No'kis: Qaraqalpaqstan, 2015. –B.180-184, 231-235.

⁵ *Seytkasi'mov D., Toli'baev X.* T.Qayi'pbergenovti'n' «Uyqi'si'z tu'nler» povestinde qollani'lg'an kelbetliklerdin' ma'nilik toparlari' haqqi'nda. // Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' jari'q juldi'zlari'. Ilimiy maqalalar toplami'. –No'kis: Qaraqalpaqstan, 2015. –B.188-193.

⁶ *Bekbawliev D.* T.Qayi'pbergenov publitsistikasi'nda ekologiya temasi'ni'n' su'wretleniw wo'zgesheligi. // Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' jari'q juldi'zlari'. Ilimiy maqalalar toplami'. –No'kis: Qaraqalpaqstan, 2015. –B.197-201.

⁷ *Worazi'mbetova Z., Yesemuratova S.* T.Qayi'pbergenov publitsistikasi'ni'n' tillik wo'zgeshelikleri.; *Қалекеев Қ.* Матбуот материалларининг тили ва услуби (Т.Қайипбергеновнинг публицистик асарлари асосида). // Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' jari'q juldi'zlari'. Ilimiy maqalalar toplami'. –No'kis: Qaraqalpaqstan, 2015. –B.193-197, 201-205.

⁸ *Qazaqbaeva A., Seytmuratova A.* T.Qayi'pbergenovti'n' «Tu'siniksizler» romani'nda ayqi'nlawi'shlardi'n' qollani'li'w wo'zgeshelikleri. // Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' jari'q juldi'zlari'. Ilimiy maqalalar toplami'. –No'kis: Qaraqalpaqstan, 2015. –B.222-225.

⁹ *Dosjanova G., Xudaynazarova N.* T.Qayi'pbergenovti'n' tariyxı'y shi'g'armalari'nda arab-parsi' tillerinen kirgen u'y buyi'mlari' atamaları'ni'n' qollani'li'wi'. // Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' jari'q juldi'zlari'. Ilimiy maqalalar toplami'. –No'kis: Qaraqalpaqstan, 2015. –B.225-231.

Izertlewde qollani'lg'an usi'llardi'n' qi'sqasha si'patlamasi'.

Dissertatsiyali'q jumi'sta izertlenip ati'rg'an materiallardi'n' bag'dari'na ha'm aldi'na qoyg'an maqsetine baylani'sli' sali'sti'ri'w ha'm bayanlaw metodlari' qollani'ldi'. T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'ni'n' leksikasi'ndag'i' go'nergen so'zlerdin' semantikali'q ha'm stillik wo'zgesheliklerin ani'qlawda struktural-semantikali'q usi'l qollani'ldi'.

Temani' izertlew bari'si'nda Prezidentimiz I.A.Karimovti'n' bayanatlari' ha'm shi'g'i'p so'ylegen so'zlerinde, hu'kimet qararlari'ndag'i' milliy qadiriylari'mi'zdi', ma'deniy miyraslari'mi'zdi' qayta tiklew, ana tilimizdi teren' u'yreniw ha'm ma'mleketimiz g'a'rezsizligin bekkemlew joli'nda wolardan wo'nimli paydalani'p, milliy ideologiyani' rawajlandi'ri'w boyi'nsha pikirlerin basshi'li'qqa aldi'q. Sonday-aq, til, tariyx, ruwx'i'yl'q haqqi'ndag'i' pikirleri metodikali'q tiykar wazi'ypasi'n wo'tedi. T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'ni'n' leksikasi'ndag'i' go'nergen so'zlerdin' semantikali'q ha'm stillik wo'zgesheliklerin ani'qlawda 1978-1990-ji'llar arali'g'i'nda ja'riyalang'an T.Qayi'pbergenovti'n' III tomli'q «Qaraqalpaq da'stani'» romani' izertlew jumi'si'na derek si'pati'nda xi'zmet yetti.

Izertlew na'tiyjelerinin' teoriyali'q ha'm a'meliy a'hmiyeti. Izertlew jumi'si'ni'n' na'tiyjeleri qaraqalpaq a'debiy tilin u'yreniwge qosi'lg'an u'les boli'p, keleshekte usi' bag'darda izertlew jumi'slari'n dawam yettiriw ushi'n isenimli tiykar boli'p xi'zmet yetedi. Bul jumi'sti'n' materiallari'n joqari' woqi'w wori'nlari'nda «Qaraqalpaq tilinin' leksikologiyasi'», «Qaraqalpaq tilinin' sistemali'q leksikologiyasi'», «Qaraqalpaq tilinin' frazeologiyasi'», «Qaraqalpaq tilinin' stilistikasi'» ha'm t.b. teoriyali'q kurslardi' woqi'ti'w bari'si'nda qollanba qural si'pati'nda woqi'ti'wshi'lar, magistrantlar ha'm filolog studentler paydalani'wi' ushi'n xi'zmet yetedi.

Izertlew din' na'tiyjesinde ali'ng'an juwmaqlar qaraqalpaq tilinin' leksikologiyasi'n u'yreniwge qosilg'an u'les boli'p, keleshekte usi' bag'darda izertlew jumi'slari'n dawam yettiriw ushi'n tiykar boli'p xi'zmet yetedi. Bul tema boyi'nsha qollanbalar jazi'wda, T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani» romani'ni'n' leksikasi'ndag'i' go'nergen so'zlerdin' semantikasi' ha'm stillik wo'zgesheliklerin u'yreniwde ju'zege kelgen pikirler qaraqalpaq til biliminin' ayi'ri'm ma'selelerin sheshiwde ja'rdem beredi.

Izertlew din' ilimiy jan'ali'g'i'. Qaraqalpaq til biliminde leksikologiya tarawi' boyi'nsha jazi'lg'an sabaqli'qlarda ko'rkem so'z sheberlerinin' leksikasi' uluwma planda ko'rilip, woni'n' wo'zine ta'n bolg'an semantikali'q belgileri bayanlang'an.

T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani» romani'ni'n' leksikasi'ndag'i' go'nergen so'zlerdin' semantikasi', stillik wo'zgesheliklerin ani'qlaw magistrlik dissertaciya da'slepki ret qolg'a ali'ni'p ati'r. Jumi'sta T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani» romani'ni'n' leksikasi'ni'n' basqa ko'rkem so'z sheberlerinen wo'zgeshelikleri ha'm usasli'qlari', wolardi'n' semantikasi', stillik wo'zgeshelikleri ani'qlandi'.

Dissertaciya quri'li'si'ni'n' qi'sqasha si'patlamasi'. Jumi's kirisiw ha'm juwmaq, tiykarg'i' u'sh baptan ibarat. Ko'lemi 84 bet.

Kirisiw bo'liminde jumi'sti'n' uli'wma s'patlamasi' ko'rsetilgen.

Birinshi bapta romanni'n' tilinde qollani'lg'an tariyx'i'y so'zlerdin' tematikali'q toparlari' haqqi'nda so'z yetiledi.

Yekinshi bapta shi'g'armada qollani'lg'an arxaizm so'zlerdin' tematikali'q toparlari' u'yrenilgen.

U'shinshi bapta romandag'i' go'nergen so'zlerdin' tariyx'i'y shi'g'i'si' boyi'nsha qurami' u'yrenilip shi'g'i'lg'an.

I Bap. T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'nda qollani'lg'an tariyxı'y so'zlerdin' tematikali'q toparlari'

Ku'ndelikli pikir ali'si'w jag'dayi'nda paydalani'li'p kiyati'rg'an so'zlerdin' ji'ynag'i' so'zlik quramdi' quraydi'. Wol tildin' bayli'gi'n ko'rsetedi.¹

Qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami' bir neshe tariyxı'y da'wirlerdi basi'nan keshirdi. Sol da'wirler menen baylani'sli' waqi'yalardi' ko'rsete woti'ri'p, so'zlik quram wo'zgeriske ushi'rap woti'rdi'. Wonda qaraqalpaq xalqi'ni'n' tariyxı', wo'tken ha'm ha'zirgi da'wirinin' toli'q ko'rinisi ko'rinedi. So'zlik quram barli'q waqi'tta xali'qti'n' ja'miyetlik wo'zgeriwi ha'm rawajlani'wi' menen tikkeley baylani'sta boladi'. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' leksikasi' turmi'sti'n' barli'q ta'replerin ishine alatug'i'n bay so'zlik g'a'ziyneden turadi'.

T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» shi'g'armasi' wo'zinin' ko'rkemliliği, tillik wo'zgeshelikleri, bay tematikasi' menen aji'rali'p turadi'. Woni'n' leksikasi'na itibar bersek, wonda xalqi'mi'zdi'n' wo'tmish da'wirine tiyisli derekler, ku'n-ko'ris jag'dayi', u'rp-a'det ha'm da'stu'rleri, basqa xali'qlar menen ma'deniy ha'm a'debiy baylani'slari', qaraqalpaq xalqi'ni'n' XVIII-XIX a'sirlerdegi jasaw turmi's ta'rizi wo'z sa'wlesin tapqan til birlikleri bar yekenligin an'laymi'z. Solardi'n' qatari'nda go'nergen so'zler da'wir koloritin, kartinasi'n ashi'p beriwshi til birlikleri yesaplanadi'. Wolardi' shi'g'arma tilinde ko'plep ushi'rati'wg'a boladi'. Biz wolardi'n' ma'nilik wo'zgesheliklerin yesapqa ala woti'ri'p, tematikali'q jaqtan bir neshe toparlarga aji'ratti'q. Go'nergen so'zlerdi wo'z ishinde tariyxı'y so'zler ha'm arxaizmler degen u'lken yeki toparg'a bo'lgan yedik. Soni'n' ushi'n

¹ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. - Нөкис: 1994. –В.61.

jumi'sti'n' da'slepki bo'liminde tariyxi'y so'zler ha'm wolardi'n' tematikali'q toparlari' haqqi'nda tallaw ju'rgizdik.

1.1. Siyasiy-ja'miyetlik islerge baylanisli' tariyxi'y so'zler

Tariyxi'y so'zlerdin' ju'zege keliwine ja'miyettegi wo'zgerisler sebepshi boladi'. Ma'mlekettin' siyasiy wo'mirindegi wo'zgerisler bazi' lawazi'm, ataqlardi'n' go'neriwine ali'p keledi. Yertede xali'qti'n' ja'miyetlik-siyasiy wo'mirinde adamlardi'n' kelip shi'g'i'si' ha'm ku'n ko'risine qaray toparlarg'a bo'linip jikleniwshilik boldi'. Wolar u'lken yeki toparg'a: u'stem klass wa'killeri ha'm to'mengi klass wa'killeri boli'p bo'lindi. U'stem klass wa'killerine *patsha*, *xan*, *shaxzada*, *maliykalar* kirse, to'mengi klass wa'killerine *qul*, *malay*, *shori'*, *gu'n'*, *qa'nizek* ha'm t.b. kirgen.

T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'nda sol da'wirdin' siyasiy-ja'miyetlik islerine baylanisli' da jumsalg'an so'zler ko'plep ushi'rasadi'. Bul toparg'a kiriwshi so'zler ma'mleketti basqari'w islerine, ha'mel, adamlardi'n' sotsialli'q jag'dayi'n bildiretug'i'n go'nergen so'zler boli'p yesaplanadi'. Bunday so'zlerdi wo'z gezeginde bir neshe toparlarg'a bo'liwdi lazi'm tapti'q.

a) Basqari'w islerine baylani'sli' joqari' lawazi'mdi' bildiriwshi so'zler. Bul toparg'a *xan*, *patsha*, *sultan*, *a'mir*, *to're*, *tarxan*, *wa'zir*, *biy*, *ka'tquda*, *inaq*, *ma'hrem*, *diywanbegi*, *jasawi'l* so'zleri kiredi. Mi'sali': *Xandi'* ko'rip tillesiw bi'lay tursi'n, dadqa jayg'a kiriwine uri'qsat yetilmedi («Baxi'tsi'zlar», 38-bet). *Xan* xanli'g'i'n yetip zorlaydi' («Maman biy a'psanasi'», 39-bet). Ati' ayti'lg'an *biylerge*, *jasawi'llarg'a* qosi'lg'i'si' kelgenler u'nsiz yere berdi («Maman biy a'psanasi'», 70-bet). Woni'si'zda

awzi' ala *biyler xang'a* jarang'andi' ma'p bilip, buyri'qti' basqalardan buri'n wori'nlawg'a asi'g'atug'i'n a'deti baz-bayag'i' bar («Maman biy a'psanasi'», 39-bet). - A'ziyz to'rem, wa'demiz wa'de, - dedi shayi'q. Bizge *aq patshalarg'a* qalay bari'wdi', ne menen bari'wdi' ma'sla'ha't yetip ketersiz («Maman biy a'psanasi'», 100-bet). Mamanni'n' ta'nha wo'zi wori's *patshasi'ni'n'* ta'repdari' («Baxi'tsi'zlar», 45-bet). Bul mi'sallardag'i' *xan, biy, jasawi'l, patsha* so'zleri tilimizdin' ha'zirgi da'wirdegi aktiv qatlami'nda qollani'lmaydi'. Bul so'zler yeski feodalli'q ja'miyetlik du'zimge xarakterli bolg'an sol da'wirde jiyi qollani'lg'an so'zler boli'p tabi'ladi'. Bulardi'n' ko'pshiligi jan'a ja'miyetlik-ekonomikali'q formaciyani'n' wori'n ali'wi' menen go'nerip, go'nergen so'zlerge aylang'an.

Buxara *a'mirinin'* ka'rwani basi'si' ha'r sapari'nda a'mirge sawg'a menen bari'p u'yrengen («Maman biy a'psanasi'», 254-bet).

Biri Almagu'ldi taqi'yaday la'gen toli' ten'gege sati'p ali'p qalg'an *wa'zir* («Maman biy a'psanasi'», 292-bet). - Shayi'r, wo'limnin' aldi'nda so'yle, - dedi *Bas wa'zir* («Tu'siniksizler», 671-bet). Tap usi' sapari' *bas wa'zir* ga'pimdi xang'a jetkerip, meni sizlerge Ma'wlen ag'a degizetug'i'n hamal a'permese («Tu'siniksizler, 555-bet»).

Ja'nibek *tarxan* menen Maman biy bir-birinen xabarsi'z yedi («Maman biy a'psanasi'», 317-bet).

Usi'ni' nege *inaqti'n'* betine basi'p ketpedim («Baxi'tsi'zlar», 39-bet).

Xiywada jan'a xan Seytmuhammed taxtqa woti'ra sala shaqi'rg'an *ma'hremlesinin'* yen' basli' ma'sla'ha'ti mi'naw boldi': («Tu'siniksizler», 621-bet).

Bas wa'zir alg'a bir qa'dem atlap, sha'rderenin' g'i'rra shetine keldi de, pa'stegi *diywanbegiden* shappattay sarg'i'sh qag'az ali'p, bu'klewin jazdi'ra sala ko'zine tutti' («Tu'siniksizler», 671-bet).

Soni'n' arasi'nda Yesengeldi sari' menen awi'l *ka'tqudalari'nan* bir topari' kirdi («Baxi'tsi'zlar», 172-bet).

Keltirilgen mi'sallardag'i' *a'mir, wa'zir, tarxan, inaq, ma'hrem, diywanbegi, ka'tquda* so'zleri de yeski da'wirdegi basqari'w sistemasi'na tiyisli bolgan go'nergen so'zler yesaplanadi'. *Wa'zir* – «ma'mlekettegi xanni'n' yaki patshani'n' yen' jaqi'n aqi'lgo'yi, ja'rdemshisi», *tarxan* – «yeski da'wirde ma'mleket basshi'si'ni'n' balasi'» ma'nisinde, *inaq, ma'hrem, diywanbegi* so'zleri – «wa'zirdin' ken'esgo'yi», *ka'tquda* – «atali'qti'n' ken'esgo'yi, ja'rdemshisi» ma'nilerinde jumsalg'an.

a') Basqari'w sistemasi'na kirmeytug'i'n ha'mel atamalari'n bildiriwshi go'nergen so'zler. Bul toparg'a *pashshap, jarshi', at qosshi', shabarman, saqshi', shabandoz, wot jaqqi'sh, ja'llat* so'zleri kiredi.

«...ko'she jalataylari' qol ko'terip ju'rmesin» degen si'ltaw menen, wo'zine sadi'q *pashshaplardan* birew-ekewin qosi'm-a'm qaytaradi' («Tu'siniksizler», 622-bet).

– Ag'a Yernazar, bul jan'ali'qlardi' pu'tkil qol asti'mi'zg'a ja'riyalawg'a *jarshi'* jiberemiz («Tu'siniksizler», 616-bet).

Tuwri'lap kiyati'rg'an *atqosshi'si'* ko'rindi («Baxi'tsi'zlar», 32-bet).

Bul baqi'rg'an Qabi'ldi'n' atqosshi'si'man dep kelgen satqi'n *shabarman* yedi («Baxi'tsi'zlar», 322-bet).

To'remurat suwpi'ni'n' kewli alg'aw-dalg'aw boli'p, xat bergen *saqshi'lardi'* izledi («Baxi'tsi'zlar», 139-bet).

Yusipjan *shabandozdi'* Xiywag'a satqi'nsan' dep, ta'nha wo'zim ati'p, ten'izge taslatti'm («Baxi'tsi'zlar», 328-bet).

...u'ydin' *wot jaqqi'shi'* qori'qqani'nan shi'g'a qashti' («Tu'siniksizler», 575-bet).

- Bul jalatay suwquydi', - dep *ja'llat* qoli'ndag'i' tayag'i'n Zarli'qqa shoshayti'p, so'zin dawam yetti («Tu'siniksizler», 670-bet).

Keltirilgen mi'sallardag'i' *pashshap* so'zi «xanni'n' qasi'nda xi'zmet atqari'wshi' a'sker» ma'nisinde,¹ *jarshi'* so'zi «buri'ng'i' waqi'tta jar sali'p, ra'smiy xabarlardi', buyri'qlardi', xanni'n' pa'rmanlari'n xali'qqa bildiretug'i'n adam» ma'nisinde, *atqosshi'* so'zi – «ja'rdemshi, ko'mekshi, ju'rgen jerde ati'n baylap wot salatug'i'n, basqa da woni'-buni'si'n islep ju'retug'i'n adami', ne aytsa soni' wori'nlawshi'» ma'nisinde qollani'lg'an.

Shi'g'armada *shabarman* so'zi «xat-xabarlardi' basqa arali'qqa jetkeriwshi adam» ma'nisinde qollani'lg'an bolsa, *ja'llat* so'zi – «wo'lim jazasi' haqqi'nda berilgen hu'kimdi wori'nlaytug'i'n adam» ma'nisin an'lati'p tur.

b) siyasiy-ja'miyetlik islerge baylani'sli' predmetlerdin' ati'n bildiriwshi tariyxı'y so'zler. Bul toparg'a *zindan*, *dar*, *taxt*, *taj* si'yaqli' so'zler ushi'rasadi'. Mi'sallar: - Dinnen ayni'g'an, yel buzar Alako'zdi *zindannan* shi'g'armay gu'm qi'lsi'n dep, pu'tkil yelimiz wo'tinish qi'ldi' («Tu'siniksizler», 502-bet). *Dar* ag'ashi'n, zi'yi'qti', wotqa taplani'p wo'lip ati'rg'an Zarli'qti' ko'rdi («Tu'siniksizler», 670-bet). – Ulli' xani'mi'z, mi'naw ustalarg'a buyi'ri'n'i'z, qanday *taxtta* woti'ri'wdi' qa'leysiz? («Tu'siniksizler», 609-bet).– Ulli' xani'mi'z, basi'n'i'zg'a alti'n ji'g'ali' *taj* kiydire almag'ani'mi'z ushi'n a'piw yetin'iz («Tu'siniksizler», 580-bet).

¹ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. –Нөкіс: Қарақалпақстан. 1992, IV т. –В.95.

Keltirilgan mi'sallardag'i' *zindan* so'zi – «yedeni ken' qudi'q, jazali' adamlardi' qamaytug'i'n qamaq worni'» ma'nisinde, *dar* so'zi – «adam asi'p wo'ltiriw ushi'n arnalg'an ag'ash» ma'nisinde, *taxt* so'zi «patsha, xanlardi'n' woti'ratug'i'n woti'rg'i'shi'» ma'nisinde, *datxana* so'zi «puqara xali'qti'n' wo'z patshasi'na ari'z yetip keletug'i'n, patshalardi'n' a'piwayi' xali'qtan jag'day soraytug'i'n qabi'llawxanasi'» degen ma'nide, *taj* so'zi «patshali'qti'n' belgisin bildiretug'i'n basqa kiyiletug'i'n kiyim» ma'nisinde qollani'lg'an.

1.2. Kiyim-kenshek atamaları'na baylani'sli' tariyxi'y so'zler

Ha'r bir xali'qti'n' milliy kiyimi – sol xali'qti'n' qaysi' milletten yekenin, woni'n' milliy ma'deniyati'n ko'rsetetug'i'n tiykarg'i' belgi. Xali'qti'n' milliy kiyimlerinde woni'n' ma'deniyati', talanti', sheberligi ko'rinedi ha'm wol milliy kiyimler menen basqa xali'qlardan ayi'ri'li'p turadi'. Soni'n' menen birge kiyim-kenshekler arqali' adamlardi'n' ku'n-ko'ris jag'dayi' da ma'lim da'rejede belgili boladi'. Ma'selen jarli', ku'n-ko'risi to'men adamlar ayaq qiyimlerden *ti'shtaban*, *shari'q* kiyse, bay ha'm ha'meldarlardi'n' balalari' *aq pushta yetik*, *zer gewish* kiygen. Bunday buyi'mlardi'n' barli'g'i' wo'tmish da'wir kartinasi'n ashi'p beriwshi dereklerden sanaladi'.

Kiyim-kenshekler ha'r bir da'wirde wo'z zamani'na say wo'zgeriske ushi'rap, ayi'ri'mlari' qollani'wdan shi'g'i'p qali'p woti'rg'an. Mine, usi'nday qollani'wdan shi'g'i'p qalg'an buyi'mlardi'n' atamaları' tilimiz leksikasi'nda go'nergen so'zler qatari'nan wori'n iyeledi. T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'nda su'wretlengen waqi'yalar tariyxi'y

proceslerdi sa'wlelendirgenlikten wonda go'nergen so'zler da'wir koloritin beriw ushi'n jumsaladi'. Shi'g'armani'n' tilinde kiyim-kenshek atamaları'ni'n' to'mendegi tu'rleri jumsalga'anli'g'i'n ko'riwimizge boladi':

a) Bas kiyim atamaları': *sho'girme, qurash, degeley, sa'lle, aydi'nli', halaqa* ha'm t.b.

Shi'g'arma tilinde bul bas kiyimler atamaları'ni'n' to'mendegi mi'salda jumsalga'anli'g'i'n ko'rsek boladi': Mi'sallar:

Qi'sta Xiywali'lar usap *qurash* kiyedi («Baxi'tsi'zlar», 51-bet). Bazda-bazda qati'nek suwpi'ni'n' ruqsati' menen bag'qa shi'g'a qoysa, yeki ko'zi jawtan'lap, at seyistin' sa'lle asqabaqtay *qurashi'n* izlep, diywal tamang'a tigile qaraydi' («Maman biy a'psanasi'», 291-bet).

U'sh-to'rtewin'iz birigip bir shapan, bir *sho'girme* ali'n'lar («Baxi'tsi'zlar», 21-bet).

Wol ken' jawi'ri'nli' padashi'ni'n' tuw si'rti'nan biraz qarap turg'annan keyin qundi'z qi'sti'rg'i'shli' qi'zi'l *degeleyin* basi'n'qi'rap kiyip, aldi'na tu'sken mayda buri'mları'n arti'na qayi'ri'p tasladi' («Baxi'tsi'zlar», 6-bet).

– Iyshan! – degen saza shi'g'i'wi' ma'ttal, basi'na aq *sa'llesin* gu'dishek qi'li'p worag'an iyshan, biyday ati'zg'a shi'qqan jalg'i'z ayg'abag'arday, xang'a qaray iyilip, aldi'na bir adi'm tasladi' («Baxi'tsi'zlar», 68-bet).

Bo'z gu'pisi pi'rri'm-pi'rri'm, qara jiyekli, qi'zi'l ko'yeginin' yetekleri qaq-qaq ayi'ri'lg'an, basi'ndag'i' *aydi'nli'* da'kenesi buzi'li'p, *halaqasi'* yekew boli'p ketken bir hayal wo'z-wo'zinen gu'birlenip, bir baltani' aspang'a shi'n'g'i'ti'p woynap ju'ripti («Maman biy a'psanasi'», 352-bet).

Bul mi'sallardag'i' *qurash* so'zi – «sen'sen' qoy terisinen tigilgen bas kiyimnin' bir tu'ri» ma'nisinde qollani'lsa, *sho'girme* – «alti' ayli'q yamasa

bir ji'lli'q qoy terisinen tigilgen do'n'gelek bas kiyim» ma'nisinde, *degeley* – «yernegi ju'nli teri menen a'diplengen, gezlemeden tigilgen bas kiyimnin' bir tu'ri» ma'nisinde, *sa'lle* – «ha'r tu'rli gezleme materiallardan worap islengen bas kiyim», *aydi'nli'*, *halaqa* – «hayal-qi'zlardi'n' basi'na woraytug'i'n bas kiyimi» ma'nisinde qollani'lg'an.

a') U'stki kiyim atamaları: *shekpen*, *tu'rme*, *kamzol*, *jegde*, *gu'pi*, *duwxat shapan*, *gu'rteshe*, *beshpent* ha'm t.b. Bul atamalar mi'sallarda beriledi:

Tu'rme – «qi'z-kelinshekler basi'na woraytug'i'n yamasa jigitle beline buwatug'i'n jipekten islengen gezleme».¹ Bul so'z mi'salda qi'zdi'n' beline buwatug'i'n belbewi ma'nisinde jumsaladi': Qi'psha belin *qi'zi'l tu'rme* menen bir qi'si'm yetip buwg'an («Baxi'tsi'zlar», 6-bet).

Kamzol – «yerlerdin' ha'm hayal-qi'zlar u'stine kiyetug'i'n u'st kiyimi» ma'nisinde jumsalga'an.² Mi'sali': Ko'k maqpal *kamzol* kiyip, at u'stinde ko'gershindey boli'p woti'rg'an bul atli' – qi'z yedi («Baxi'tsi'zlar», 5-bet).

Jegde – «shapang'a usas bolg'an, biraq woni'n' jen'leri bolmag'an, kiyim-kenshektin' bir tu'ri» ma'nisinde qollani'ladi'. Mi'sali': Qumardi'n' ayday ju'zi *jegdesindey* qaralti'm-qi'zi'lg'a do'nip qa'lem qaslari' bir jerge u'yilip, wo'lpn' til qatti' («Baxi'tsi'zlar», 35-bet).

Shekpen – «ju'n jibinen, ha'r qi'yli' materiallardan ishine ju'n, paxta sali'p yamasa paxta, ju'n salmay astarli' yetip, si'ri'p toqi'lg'an si'rttan kiyetug'i'n uzi'n kiyim».³ Shi'g'armada bul so'z to'mendegishe beriledi: – Ulli' xani'mi'z, - dedi Genjemurat *shekpenin* jaradar iynine tarti'n'qi'rap («Tu'siniksizler», 612-bet).

¹ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1992. IV т. –Б.367.

² Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1984. II т. –Б.289.

³ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1992. IV т. –Б.524.

Gu'pi – «ishine paxta ha'm ju'n sali'p, si'ri'p tikken, uzi'nli'g'i' dizege keletug'i'n u'stki kiyim» ma'nisinde qollani'ladi'. Mi'sali': Dospan shu'tik shi'rani'n' yemeski nuri'nda boyrani'n' u'stine bir terini jaydi' da, go'ne *gu'pisin* ayqara jami'li'p, yeki alaqani'n basi'na dasti'q qi'li'p jatti' («Baxi'tsi'zlar», 27-bet).

Duwxat shapanli', ayag'i'nda gewish-ma'si, sa'llesin jiptiktey qi'li'p worag'ani' sonshelli, bir qabi'g'i' qi'rshi'lg'an piyazday, sup-suli'w («Maman biy a'psanasi'», 434-bet).

Mi'na balalari'ni'n' ko'ylek-*gu'rteshelrinin'* de sonda ketip, a'kelip ju'rgenleri («Maman biy a'psanasi'», 440-bet).

Beshpent – «qi'z-kelinshekler ko'ylektin' si'rti'nan kiyetug'i'n u'stki kiyim» ma'nisinde qollani'lg'an. Mi'sali': Sarg'ayi'p ketken bo'z ko'ylegi, bo'z *beshpenti* wo'rim-wo'rim, kiyim kiygenge megzemes, misli ji'rti'q-ji'rti'q aw jami'lg'ang'a usaydi' («Maman biy a'psanasi'», 426-bet).

b) Ayaq kiyim atamalari': *sherim gewish*. Keltirilgen so'z «yer adamlardi'n' ayag'i'na kiyetug'i'n ayaq kiyimnin' tu'ri» ma'nisin an'latadi'. Mi'sali': Qalani'n' arqa shetindegi shen'gel ha'remli sharbaqti'n' iyesi Ma'tyaqi'b sharbaqshi' jalan'ash yetine kiygen qaralti'm kir shapani'ni'n' si'rti'nan gu'reske tu'setug'i'n palwanlarday bir yen bo'zdi boslaw buwi'p ali'p, ayag'i'ndag'i' u'lken *sherim gewishin* salpi'ldati'p, sharbaqti'n' ag'ash da'rwazasi'na arqasi'n berip, shi'g'i'wshi'lardan qazi'q puli' wo'ndirip woti'r («Maman biy a'psanasi'», 404-bet).

1.3. U'y tuti'ni'w buyi'mi' atamaları'n bildiretug'i'n tariyxı'y so'zler

Xalqi'mi'z u'y ruzgershiligine de wo'z aldi'na kewil bo'lgan. Ha'r bir xali'qti'n' milliyligin ko'rsetiwshi u'y tuti'ni'w buyi'mlari' bolg'ani' si'yaqli' qaraqalpaq xalqi'ni'n' wo'tmishine, ku'n ko'risine baylani'sli' u'y tuti'ni'w buyi'mlari' T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani' tilinde wo'z ko'rinisin tabadi'. Tuti'ni'w buyi'mlari'ni'n' geyparalari' kiyim-kenshekler si'yaqli' wo'z da'wiri ushi'n xarakterli boli'p, ha'zirgi ku'nde qollani'wdan shi'g'i'p qalg'an.

Shi'g'armada qollani'lg'an u'y turmi'si'na baylani'sli' go'nergen so'zlerdi:

- a) u'ydi, jaydi' bildiriwshi go'nergen so'zler;
- a') u'y ha'm woni'n' materiallari'na baylani'sli' go'nergen so'zler;
- b) to'seniw buyi'mlari';
- g) tuti'ni'w buyi'mlari' dep to'rt toparg'a bo'liwdi maqul ko'rdik.

a) U'ydi, jaydi' bildiriwshi go'nergen so'zlerge *i'lashi'q*, *wotaw*, *shati'r*, *qos* so'zleri kiredi. Mi'sali': Ha'r ku'ngi a'deti boyi'nsha Ayi'mgu'l yerte turi'p, *i'lashi'qti'n'* aynalasi'n si'pi'ri'p ju'r yeken («Baxi'tsi'zlar», 317-bet). Murat shayi'qti'n' tog'i'z qanatli' *wotawi'ni'n'* artqi' jup keregesi ashi'q («Maman biy a'psanasi'», 20-bet). *Qoslardi'n'* qami'si'n ko'tergen to'rt bawli' tu'n'liklerdi julqi'p jelpildetken dawi'lg'a qarap, allag'a nali's yetip turg'an shayi'qti'n' sa'llesin dawi'l ushi'ri'p tu'sirdi, wol jumalag'an sa'llenin' izinen ju're bergeni, qasi'na kelip qalg'an yeki atli'ni' ko'rdi («Maman biy a'psanasi'», 201-bet). Xan *shati'ri'nda* wo'zinen, ini balalari'nan basqa biraz biyler, jasawi'llar ja'mlengen yeken («Maman biy a'psanasi'», 130-bet). Mi'sallardag'i' *i'lashi'q* so'zi «ja'n-jag'i' qorshali'p

basti'ri'lg'an shertek, qos» ma'nisin bildirse, *wotaw* so'zi «bir qansha malli'-halli', bardamli', bay adamlardi'n' jayi'na baylani'sli' ayti'lg'an». *Qos* so'zi «jazda woti'ratug'i'n i'qti'rma, jay yesaplang'an». *Shati'r* so'zi shi'g'armada «xanni'n' woti'ratug'i'n rezidenciyasi'» ma'nisinde qollani'lg'an.

a') u'y ha'm woni'n' materiallari'na baylani'sli' go'nergen so'zlerge *kerege*, *uwi'q*, *basqur*, *u'zik*, *baw-shuw*, *shaldi'war*, *alaqshi'n*, *du'tkesh* ha'm t.b. Mi'sali':

Yernazar *kerege* asi'li'p tikeydi («Tu'siniksizler», 566-bet).

U'ydin' *kerege*, *uwi'qlari'*, shan'arag'i' muri'nni'n' qani'nday qi'zi'l, ko'kleri shiykil sari', kiyiz *u'zikleri* qarday aq, *basqur-baw-shuwlari'* shi'lt jan'a («Maman biy a'psanasi'», 67-bet).

Amanli'q woyli' ko'zleri menen *i'lashi'qti'n'* ishinin' tazali'g'i'na, nart tog'ay taldan sog'i'lg'an *shaldi'wardi'n'* quri'msi'z, tap bu'gin shawi'p a'kelingendey yetip juwi'lg'ani'na, balalar menen kelse shan'g'i'ti'p jatatug'i'n yedennin' si'balg'ani'na, taza woshaq sali'ni'p, aylanasi'na *alaqshi'nlar* qag'i'lg'ani'na ju'da' kewillilik penen qarap jati'rg'an kewil a'ndiysheleri parasat bermeydi («Maman biy a'psanasi'», 168-bet).

I'lashi'qti'n' *du'tkeshinen* ara-tura ag'i'p wo'tip turg'an aq bultqa qarap, baladay sho'p shaynap jati'r («Maman biy a'psanasi'», 270-bet).

Mi'sallardag'i' *kerege* so'zi «tog'ay taldan ha'm jin'ishke qara taldi'n' qadasi'nan islengen qara u'ydin' qaptal bo'leginin' bir bo'legi»¹ ma'nisin an'latadi'. *Uwi'q*, *basqur*, *u'zik*, *baw-shuw* so'zleri de qara u'ydin' bo'lekleri boli'p esaplanadi'. *Alaqshi'n* so'zi «a'tashtanni'n' si'rt do'geregine tazali'q ushi'n (chaynek-kese, a'to'shkir turadi' ha'm t.b.) arnawli' taxtaydan islengen na'rse, a'tashtan, woshaqti'n' jiyegine, yernegine geyde i'laydan, geyde

¹ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. –Нөкіс: Қарақалпақстан. 1992, IV т. –В.562.

ag'ashtan islengen zat»¹ ma'nisin bildiredi. *Shaldi'war* so'zi «u'y-jaydi'n' si'rti'nan ha'r tu'rli zatlar menen islengen u'lken qora»,² *du'tkesh* so'zi «mori'dan si'rtqa tu'tin shi'g'atug'i'n wori'n» ma'nisin an'latadi'.

b) To'seniw buyi'mlari'na kiretug'i'n go'nergen so'zlerge *shi'pta*, *kiyiz*, *dasti'q* so'zleri kiredi. Ma'selen, ...ati'n baylawg'a din'kesi jetpey, qorag'a aydap jibere sala, *shi'ptani'n'* u'stine to'selgen *kiyizge* su're ji'g'i'ldi' («Tu'siniksizler», 560-bet). Yeki *kiyizge* worap arti'lg'an bul ju'k mi'lti'q, woq da'ri yedi («Maman biy a'psanasi'», 280-bet). Mi'sallardag'i' *shi'pta* so'zin ali'p qarasaq, wol «jekennen toqi'li'p islengen, to'sekke paydalani'latug'i'n xojali'q buyi'mi'»³ ma'nisin bildirse, *kiyiz* so'zi «yeshki yaki qoydi'n' ju'ninen islenedi ha'm woni', tiykari'nan, to'sewge paydalanadi'. Wol sonday-aq qara u'ydin' u'stin jabatug'i'n u'zik ushi'n qolaylasti'ri'li'p islenedi. *Kiyiz* so'zi qaraqalpaq tilinin' qubla dialektinde *kiygiz* tu'rinde qollani'ladi'. Qaraqalpaq tilinde *kiyiz* basi'wshi' adamdi' *shapshi'* dep atag'an, qubla dialektte *chapchi'* tu'rinde ayti'ladi'.⁴ Kiyizdin' ren'ine, nag'i'slari'na qaray da ha'r qi'yli' tu'rleri ushi'rasadi'. Mi'sali', *tu'rkmeni kiyiz*, *aq terlik kiyiz*, *aq kiyiz*.

g) Tuti'ni'w buyi'mlari'na shi'g'armada *keli*, *mi'squman*, *kepshik*, *qorji'n*, *shu'tik shi'ra*, *awi'z qabaq*, *dorba*, *zeren*, *gu'ze*, *sandi'q*, *woshaq*, *qabaq shi'lapshi'n*, *mes*, *shari'q*, *pilte*, *a'to'shkir*, *a'teshtan*, *ko'sew* si'yaqli' so'zler de ushi'rasadi'. Ma'selen:

Atli'lar si'bi'r-si'bi'r buyi'ri'p, Dospanni'n' jani'n *kelige* qamap ati'r («Baxi'tsi'zlar», 329-bet).

¹ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. –Нөкіс: Қарақалпақстан. 1982, I т. –В.72.

² Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. –Нөкіс: Қарақалпақстан. 1992, IV т. –В.501.

³ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. –Нөкіс: Қарақалпақстан. 1984, II т. –В.328.

⁴ Насыров Д.С., Доспанов О. Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлігі. –Нөкіс: 1983. –В.324.

...da'ret ali'wg'a ali'p shi'qqan *mi'squmani'n* qasi'na qoyi'p tur yedi («Baxi'tsi'zlar», 303-bet).

Bir *kepshiktegi* da'nge talasqan ju'zlegen tawi'q kibi barli'q atli' shog'i'rtpaqlani'p top boli'p qaldi' («Baxi'tsi'zlar», 123-bet).

Atlani'p u'yinen qi'rq adi'm shi'g'ajaq bolsa, *qorji'ni'na* nan saldi'radi' («Baxi'tsi'zlar», 18-bet).

Dospan *shu'tik shi'rani'* jag'a sala awi'z qabaqti' ash a'kesinin' aldi'na qoyi'p, qoyni'nan bir zag'ara shi'g'ari'p berejaq boli'p yedi, a'kesinin' dasti'q arasi'nan jup pa'tir ali'p... («Baxi'tsi'zlar», 18-bet).

Dorbani' ali'p qorani'n' qi'spasi'na ildirdi de, Gu'lziybani'n' u'yine qaray ju'rди («Tu'siniksizler», 550-bet).

Dospan *shu'tik shi'rani'* jag'a sala *awi'z qabaqti'* ash a'kesinin' aldi'na qoyi'p, qoyni'nan bir zag'ara shi'g'ari'p berejaq boli'p yedi, a'kesinin' dasti'q arasi'nan jup pa'tir ali'p... («Baxi'tsi'zlar», 18-bet).

...da'sturxan jaydi' da, *gu'zeden* tas zerenge qati'q quyi'p aldi'na qoydi' («Tu'siniksizler», 551-bet).

Gu'lziyba *woshaqqa* quman qoyi'p ati'ri'p qobag'a murni'n ji'yi'rди («Tu'siniksizler», 552-bet).

...da'sturxan jaydi' da, *gu'zeden* tas zerenge qati'q quyi'p aldi'na qoydi' («Tu'siniksizler», 551-bet).

Bir qoli'nda *qabaq shi'lapshi'ni'*, yekinshi qoli'nda *mi'squmani'* bar xi'zmetker kirip, awqatti'n' tayi'n bolg'ani'n bildirdi («Maman biy a'psanasi'», 21-bet).

Tesik *mestin'* ti'g'i'ni' ali'ng'anday Aqbiydaydi'n' ko'zlerinen jas sawi'ldadi' («Maman biy a'psanasi'», 244-bet). *Mes* toli' qan ali'p shi'qqan yeken, kishkenelerinin' basi'n *meske* ti'g'i'p manti'qti'rди («Maman biy

a'psanasi'», 17-bet). Bul du'nya ashshi' ayrang'a toli' bir shirik *mes* yeken, bir jag'i'n pitesen', yekinshi jag'i' tesiledi («Maman biy a'psanasi'», 289-bet).

Tu'ni menen ko'zi ilinbegen qi'z yendi mi'zg'i'p alajaq boli'p, dasti'qqa bas qoyg'ani' sol, qati'nek suwpi' jan'a *shari'q*, bir jumaq paxta menen kirdi («Maman biy a'psanasi'», 291-bet).

Buri'mlari' *a'teshtanni'n'* u'stine jayi'li'p, woshaqqa bir shi'g'anaqlay berip u'pledi («Maman biy a'psanasi'», 368-bet).

A'to'shkir yetip paydalandi' («Maman biy a'psanasi'», 25-bet).

Tarti'la qoygan jag'dayda bir chaynek, ya kese ushi'n ha'tteki, bir jag'i' ku'ye ag'ash *ko'sew* ushi'n bunday dosli'q shorta u'ziledi («Maman biy a'psanasi'», 123-bet).

Mi'sallardi' tallap qarag'ani'mi'zda, wondag'i' *keli* so'zi «ha'r tu'rli da'nlerdi tazalaw, untaw, jenshiw, tu'yiw ushi'n, boyi' 60-70 sm. ge shamalas qatti' ag'ashtan islengen gu'bi ta'rizli u'y buyi'mi', xojali'q a'sbabi'»¹ ma'nisinde, al *mi'squman* so'zi «suw qaynatatug'i'n ha'm juwi'ni'w ushi'n suw quyatug'i'n mi'stan quyi'li'p islengen, tutqasi' ha'm qaqpag'i' bar sopaq i'di's» ma'nisin an'latadi'. *Kepshik* – «do'n'gelek qasnag'i' bar, da'ndi ayi'ratug'i'n, tazalaytug'i'n, jelpiytug'i'n, xojali'q zati'», *qorji'n* – «ju'nnen toqi'li'p islengen awzi' wo'rili'p qoyi'latug'i'n yeki bo'limli a'njam, yeshekli, atli' ju'k ali'p ju'riwge arnalg'an buyi'm»² yesaplanadi. Mi'sallarda keltirilgen *shu'tik shi'ra* so'zi «qanday da bolmasi'n bir i'di'sqa may quyi'li'p pilte menen jag'i'latug'i'n shi'ra», *awi'z qabaq* – «mal sawi'wg'a arnalg'an suw qabaqtan islengen i'di's»³ ma'nisin bildiredi.

¹ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. –Нөкіс: Қарақалпақстан. 1984, II т. –В.311.

² Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. –Нөкіс: Қарақалпақстан. 1988, III т. –В.175.

³ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. –Нөкіс: Қарақалпақстан. 1982, I т. –В.122.

Dorba – «atti'n', yeshektin' ha'm g'ashi'rdi'n' tumsi'g'i'n ti'g'i'p, basi'na ildiretug'i'n, jem sali'wg'a arnalg'an, ko'binese ju'nne toqi'li'p, baw tag'i'lg'an kishkene qaltasha», *zeren* – «ag'ashtan si'rlani'p islengen tabaqti'n' kishkene tu'ri, kishkene tabaq si'yaqli' i'di's»¹ ma'nilerinde jumsalg'an. Shi'g'armada u'y buyi'mlari' atamaları'n bildiretug'i'n *gu'ze* so'zi «saz i'laydan qumbi'zda ku'ydirilip islengen su't, ayran, qati'q ha'm tag'i' basqa na'rselerdi salatug'i'n, quyi'p qoyatug'i'n ha'm de shi'g'i'rg'a paydalanatug'i'n i'di's»,² ma'nisin bildirip, Maxmud Qashg'ariydin' «Devonu lug'atit tu'rk» so'zliginde *gu'zenin'* bir neshe atamaları' ko'rsetiledi: *kozaj*, *kendu'k* (u'lken *gu'ze*), *ulma*, *alma*, *iwpıq*, *tamg'aliq* (kishkene *gu'ze* atamaları') ha'm t.b.

Mes so'zi «suyi'q ishimlik quyi'w ushi'n, ko'binese jolg'a shi'qqanda suw, qi'mi'z, ayran quyi'p paydalanatug'i'n yeshki terisinen islengen i'di's» ma'nisinde, *shi'lapshi'n* so'zi «kir ha'm qol juwatug'i'n i'di's, la'gen»³ ma'nisin, *shari'q* – «jip iyiretug'i'n qol wo'nermentshiliginin' bir tu'ri»⁴ ma'nisin bildiredi. *A'to'shkir*, *ko'sew* so'zleri «wot jaqqanda qozdi' qi'si'p uslaw ushi'n yamasa wotti' tu'rtetug'i'n qural» si'pati'nda paydalani'lg'an.

1.4. Jaw-jaraq ha'm uri's islerine baylani'sli' so'zler

T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'ndag'i' waqi'yalar XVIII ha'm XIX a'sirdegi socialli'q-siyasiy jag'daylardi' su'wretlegenlikten, sol da'wirdegi Xiywa xanli'g'i'ndag'i' boli'p wo'tken uri'slar, atap aytqanda shi'g'arma qaharmanlari' Aydos ha'm Yernazar alako'z basshi'li'g'i'ndag'i'

¹ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. –Нөкіс: Қарақалпақстан. 1984, II т. –Б.247.

² Sonda, -Б.32.

³ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. –Нөкіс: Қарақалпақстан. 1992, IV т. –Б.558.

⁴ Sonda, –Б.247.

Xiywa xanli'g'i'na qarsi' xali'q azatli'q ko'terilisleri sa'wlelengen. Shi'g'armada jaw-jaraq ha'm uri's islerine baylanisli' go'nergen so'zlerdin' jumsal'g'ani'n ko'riwge boladi'.

«Uri's» so'zinin' ma'nisin beretug'i'n *sawash* so'zi shi'g'armada qollani'lg'an. Mi'sali': *Sawash* ulli' sa'skege shekem sozi'ldi' («Tu'siniksizler», 607-bet).

Shi'g'armada sa'wlelengen da'wirde uri's islerinde qollani'latug'i'n qural-jaraqlardi'n' tu'rlerine *qi'li'sh*, *nayza*, *qanjar*, *aybalta*, *doyi'r* so'zlerin kirgizsek boladi'. Misali': *qi'li'sh* ha'm *nayza*, *qanjar* so'zleri sol da'wirde tiykarg'i' qural-jaraq atamalari' bolg'anli'g'i' belgili. Sonli'qtan, *qi'li'sh*, *nayza*, *qanjar* so'zleri uri'sti' su'wretlewge baylanisli' wori'nlarda qollani'ladi'. Mi'sali': A'zbergen biy, Jang'azi' to'reler de bar i'qlasi' menen dushpan u'stine do'nip, *qi'li'sh* sermep ju'r («Tu'siniksizler», 607-bet). Bir qaptalda qazi'qqa ildiriwli a'kesinin' qi'napli' *qi'li'shi'n* tani'p, kewli buzi'li'p bari'p, wo'zin basti' ha'm Amanli'qti'n' basi'nan a'ste g'ana si'ypaladi' («Maman biy a'psanasi'», 121-bet). Mi'sallardag'i' *qi'li'sh* so'zi «polattan islengen uzi'nlaw, iymeklew boli'p qanjarg'a usag'an ti'yi'q»¹ ma'nisin, al, *nayza* bolsa, «ushi'na temirden is wornati'lg'an, uzi'n ag'ash sapli' yeski uri's qurali'» ma'nisin bildiredi. Misali': Bir dushpan no'kerinin' *nayzasi'na* ilinip tur («Tu'siniksizler», 607-bet). Jungarlar shabi'wi'li'nda betinin' yeki almasi'n *nayza* ji'rg'an ti'rti'q, asti'n'g'i' yerni tu'sken, bir ko'zi shapi'ran'qi'rap ju'redi («Maman biy a'psanasi'», 103-bet). Wolardi'n' ha'zir g'ana shoqlani'p turg'an worni'nda qalg'an qadawli' *nayza* sabi' ko'rindi («Maman biy a'psanasi'», 214-bet). Al *qanjar* so'zi «belge baylanatug'i'n, qayi'sqa ildirilgen qural» ma'nisin bildiredi. Mi'sali': Dospan ko'pshilikke betley almay, arti'na buri'li'p yedi, jumi'q ko'z yeliwbasi'ni'n'

¹ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. –Нөкіс: Қарақалпақстан. 1988, III т. – Б.213.

qi'nabi'nan ji'lt yetken *qanjari'n* ha'm woni'n' qanjardi' wo'z alqi'mi'na apari'p «ayni'san' wo'lesen'» degen belgisin ko'zi shaldi' («Baxi'tsi'zlar», 328-bet).

Bul mi'sallardag'i' *nayza*, *qi'li'sh*, *qanjar* so'zleri uri's qurali' ma'nisinde qollani'lg'an.

A'skeriy qural atamaları'n bildiretug'i'n *aybalta*, *doyi'r* so'zleri de shi'g'armadan wori'n alg'an. Mi'sallar: Ha'r bir wo'tkel misli piyazdi'n' qabi'g'i', ko'zlerin'di ashi'tadi'. Aman-yesen qi'rshi'wdi'n' joli' ha'r wo'tkeldin' iyesine tu'yinshigin' boli'wi' kerek. Soni'si'z alg'a bir qa'dem taslanbaydi', aldi'n'di' ya *nayza*, ya *qi'li'sh*, ya *aybalta* keseleydi («Maman biy a'psanasi'», 394-bet). Da'rwazaman *aybaltasi'n* kese tuti'p, bir ta'jim berdi de, ishke juwi'ri'p ketti ha'm azdan keyin kelip: - Xani'mi'zdi'n' siz benen so'ylesiwge waqti' joq, - dedi («Maman biy a'psanasi'», 254-bet). Mi'rzabek dushpani'na ali'stan *doyi'r* uri'wdi'n' haqi'yqi'y sheberi yeken, wol mi'lti'q jetpegenlerge *doyi'r* beriwdi, biraq ha'r bir *doyi'rdi'n'* ushi'na qorg'asi'n quyi'p beriwdi wo'tindi, Vladimir bul isti de demde men'gerip qolg'a aldi' («Maman biy a'psanasi'», 282-bet). Mi'sallardag'i' *aybalta* so'zi «baltani'n' qural worni'na qollani'latug'i'n tu'ri, a'dette patshalar qoli'na ali'p woti'ratug'i'n arnawli' qurali', jaraq» ma'nisinde jumsalsa, *doyi'r* so'zi «maldi'n' terisinen islengen ko'p wo'rimli juwan qamshi'»¹ ma'nisin an'latadi'.

T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» shi'g'armasi'nda uri's jag'dayi'nda «qorg'ani'wg'a arnalg'an, bati'rlardi'n' denesinen woq wo'tpes ushi'n temirden islengen yaki polat si'mnan toqi'lg'an kiyim»² ma'nisin bildiriwshi *sawi't* so'zi de qollani'lg'an. Mi'sali': *Sawi'tli'* quwg'i'nshi' seyis

¹ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. –Нөкіс: Қарақалпақстан, 1984. II т. –Б.80.

² Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. –Нөкіс: Қарақалпақстан, 1988. IV т. –Б.188.

qayti'p shi'g'i'p kiyati'rg'anday suwg'a qarap turi'p-turi'p izine aylandi' («Maman biy a'psanasi'», 314-bet).

Uri's jag'dayi'nda uri'sti' basqari'w sistemasi'na baylani'sli' ha'mel atamalari'n bildiriwshi *ju'zbasi'*, *mi'n'basi'*, *a'skerbasi'*, *bas a'skerbasi'*, *yeliwbasi'*, *wonbasi'* si'yaqli' go'nergen so'zlerde shi'g'armada ushi'rasadi'. Mi'sali': – Bazi' xanli'qlarda, patshali'qlarda bu'rkit yamasa basqa tu'rli aybatli' quslar belgi boladi' dep yesitetug'i'n yedik, - dedi Muhammedka'rim *ju'zbasi'* («Tu'siniksizler», 613-bet). *Mi'n'basi'* qasqi'rli'qtan tu'lkilikke awi'si'p, mi'yi'g'i'nan ku'liwi menen sa'l keyin ba'sti («Baxi'tsi'zlar», 35-bet). Bug'an qa'ha'rlengen woysi'z xan *a'sker basi'lardi'* tutti'ri'p shetinen jazalati'wdi' buyi'rdi' («Tu'siniksizler», 611-bet). «Ja'ne bar ma?» degendey xan yeki qaptali'ndag'i' *bas a'sker basi'* menen bas wa'zirine alma gezek moyi'n burdi' («Tu'siniksizler», 671-bet). *Yeliw basi'* tek maqullap bas iyzedi («Baxi'tsi'zlar», 329-bet).

Bul mi'sallardag'i' *ju'zbasi'* so'zi uri's jag'dayi'nda «ju'z a'skerdin' basli'g'i' ma'nisinde qollani'lsa», *mi'n' basi'* Xiywa xanli'g'i'ni'n' da'wirinde «mi'n' adamnan ibarat bolg'an a'skerdin' topari'na basshi'li'q yetken adamg'a beriletug'i'n ataq ha'm sol atag'i' bar adam» ma'nisinde, *a'sker basi'* ha'm *bas a'sker basi'* so'zleri «komandir, a'skerlerdin' basshi'si', sa'rkardasi', baslawshi'si'» ma'nisinde qollani'lg'an. Al *yeliwbasi'* so'zi bolsa, ati'nan ko'rinip turg'ani'nday, yeliw adamli'q a'skerge basshi'li'q yetiwshi kishi komandir, basli'qlardi' an'latadi'.

1.5. Diniy tu'siniklarga baylani'sli' tariyxi'y so'zlar

T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani' tilinde diniy tu'sinik ha'm qag'i'ydalar menen baylani'sli' so'zlar ushi'rasadi'. Shi'g'armadag'i' waqi'yalardi'n' su'wretleniwinde dinge iseniwshilik basi'm keledi jumsalg'an: *iyman*, *sa'jde* ha'm t.b. Mi'sali': – Meniki wa'jibati' *iyman* («Baxi'tsi'zlar», 71-bet). Ha'mmenin' *sa'jdege* bas qoyi'wi' ma'ttal, tap usi' payi'tti' an'li'p turg'anday, arqa ta'repten bir topar atli' basi'p keldi («Baxi'tsi'zlar», 227-bet). Mi'sallardag'i' *iyman*, *sa'jde* so'zleri diniy tu'sinikka baylani'sli' so'zlar boli'p, *iyman* so'zi – «islam dinine muwapi'q musi'lmanshi'li'qqa ta'n bolg'an bes pari'zdi'n' biri, qudaydi' birew dep tani'w» ma'nisin an'latsa, *sa'jde* so'zi «namaz woqi'w payi'ti'nda jaynamazg'a bas qoyi'w» ma'nisin an'latadi'. Shi'g'armada bunnan basqa *iyshan*, *molla*, *suwpi'*, *qa'lender*, *meshit*, *payg'ambar* so'zleri ushi'rasadi'. Mi'sallar:

Iyshan wolarg'a wo'zin ko'rsetiwge ti'ri'si'p, yeki ku'n woylani'wg'a ma'wlet sorap yedi («Tu'siniksizler», 611-bet).

Xiywa xani' usap biz de ja'n-jaqqa *molla* taratsaq, qaraqalpaq degen xali'q bar yeken dep, bizge de ali's-juwi'qtan adam keler yedi («Baxi'tsi'zlar», 72-bet).

Hasli'nda xanni'n' abi'rayi'n to'giw ushi'n Allamuratti' woqi'tqan *iyshan* To'remurat *suwpi'ni'n'* adami' bolsa, ta'a'jiplenbessen' («Baxi'tsi'zlar», 71-bet).

Yeger siz yelimizdin' *qa'lender* din iyesi bolsan'i'z... («Tu'siniksizler», 612-bet).

Meshit ko'rmegenge minara zamarri'q ko'rinedi («Tu'siniksizler», 562-bet).

Muhammed *payg'ambar*-a'm kelinin nekeletken («Baxi'tsi'zlar», 148-bet).

Mi'sallardag'i' *iyshan so'zi* – «dinha'ziretten keyin turatug'i'n woni'n' ja'rdemshisi» ma'nisinde, *molla* – «belgili bir aymaqta sawatlandi'ri'w jumi'slari'n ali'p bari'wshi', sawatli' diniy xi'zmetker» ma'nisinde, *suwpi'* – «iyshanni'n' ta'liymati'n dawam yettiriwshi, tasawwi'f ta'liymati'na berilgen adam» ma'nisinde qollani'lg'an.

1.6. Ka'sipke baylanisli' tariyxi'y so'zler

Tariyxi'y so'zlerdin' ju'zege keliwine ja'miyettegi wo'zgerisler sebepshi boladi'. Ma'mlekettin' siyasiy wo'mirindegi wo'zgerisler bazi' ka'siplerdin' go'neriwine ali'p keledi. Yertede xali'qti'n' ja'miyetlik-siyasiy wo'mirinde adamlardi'n' ku'n ko'risine qaray, bir qansha ka'sipler ha'm sol ka'sipke baylani'sli' buyi'mlardi' an'lati'wshi' bir qansha so'z ha'm so'z dizbekleri qollani'lg'an. Ji'ynalg'an mi'sallar tiykari'nda T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'nda ka'siptin' tu'rlerine baylani'sli' bir qansha so'zlerdi, wolardi'n' ma'nilerin ko'rip wo'temiz.

Jazi'wshi'ni'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'nda sol da'wirdegi ka'sipke baylanisli' da jumsalq'an so'zler ko'plep ushi'rasadi'. Bunday so'zlerdi wo'z gezeginde bir neshe toparlarg'a bo'liwdi lazi'm tapti'q.

a) Basqari'w sistemasi'na kiretug'i'n ka'sip atamaları'n bildiriwshi go'nergen so'zler. Bul toparg'a *pashshap*, *jarshi'*, *shabarman*, *saqshi'*, *jaqqi'sh*, *ja'llat*, *sali'qshi'* so'zleri kiredi.

«...ko'she jalataylari' qol ko'terip ju'rmesin» degen si'ltaw menen, wo'zine sadi'q *pashshaplardan* birew-yekewin qosi'm-a'm qaytaradi' («Tu'siniksizler», 622-bet).

– Ag'a Yernazar, bul jan'ali'qlardi' pu'tkil qol asti'mi'zg'a ja'riyalawg'a *jarshi'* jiberemiz («Tu'siniksizler», 616-bet).

Tuwri'lap kiyati'rg'an *atqosshi'si'* ko'rindi («Baxi'tsi'zlar», 32-bet).

Bul baqi'rg'an Qabi'ldi'n' atqosshi'si'man dep kelgen satqi'n *shabarman* yedi («Baxi'tsi'zlar», 322-bet).

To'remurat suwpi'ni'n' kewli alg'aw-dalg'aw boli'p, xat bergen *saqshi'lardi'* izledi («Baxi'tsi'zlar», 139-bet).

- Bul jalatay suwquydi', - dep *ja'llat* qoli'ndag'i' tayag'i'n Zarli'qqa shoshayti'p, so'zin dawam yetti («Tu'siniksizler», 670-bet).

– Xanni'n' *bas sali'qshi'si'n* wo'ltirgenin' de duri's, - dedi («Baxi'tsi'zlar», 317-bet).

Keltirilgen mi'sallardag'i' *pashshap* so'zi «xanni'n' qasi'nda xi'zmet atqari'wshi' a'sker» ma'nisinde,¹ *jarshi'* so'zi «buri'ng'i' waqi'tta jar sali'p, ra'smiy xabarlardi', buyri'qlardi', xanni'n' pa'rmanlari'n xali'qqa bildiretug'i'n adam» ma'nisinde, *atqosshi'* so'zi – «ja'rdemshi, ko'mekshi, ju'rgen jerde ati'n baylap wot salatug'i'n, basqa da woni'-buni'si'n islep ju'retug'i'n adami', ne aytsa soni' wori'nlawshi'» ma'nisinde qollani'lg'an.

Shi'g'armada *shabarman* so'zi «xat-xabarlardi' basqa arali'qqa jetkeriwshi adam» ma'nisinde qollani'lg'an bolsa, *ja'llat* so'zi – «wo'lim jazasi' haqqi'nda berilgen hu'kimdi wori'nlaytug'i'n adam» ma'nisinde, *sali'qshi'* – «ma'mleket g'aznasi' ushi'n adamlardan tiyisli to'lem pullardi' ji'ynawshi' adam» ma'nisin an'lati'p tur.

¹ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. –Нөкіс: Қарақалпақстан. 1992, IV т. –В.95.

a') diyqanshi'li'qqa baylani'sli' ka'siplik tu'siniklerdi bildiriwshi predmetlerdin' ati'n bildiriwshi tariyxı'y so'zler. Bul toparg'a *qos wo'giz, gu'nde, moyi'nti'ri'q, pazna, qol serppe, gu'rek* ha'm t.b. so'zler ushi'rasadi'. Mi'sallar:

- Mine, jigitler biyday tuqi'm a'keldim. Yesabi'n tawi'p yegiw kerek! Wolar *qos wo'giz* qa'ne, *gu'nde* qa'ne, *moyi'nti'ri'q* qa'ne, *pazna* qa'ne dep ashi'qtan-ashi'q soramag'an menen, bir-birine qarasi'p, an'-tan' boli'p tur («Maman biy a'psanasi'», 356-bet).

Womar g'arri'ni'n' wo'zi *gu'ndeni* basqari'p, *moyi'nti'ri'qti'n'* bir jag'i'n uli' Nurabi'lla, yekinshi jag'i'n *qos* kelini su'yredi («Maman biy a'psanasi'», 387-bet).

Ku'nnin' asti'na qalpag'i'n saya qi'li'p shayi'qti' tani'di'. *Gu'reginin'* sabi'na iyek tirep turi'p sa'lem berdi («Maman biy a'psanasi'», 104-bet).

U'y-da'skelilerdin' ko'bisi qorasi' menen u'yi arasi'nda mali'ni'n' tezegin tazalawdan basqa yamasa jap boyi'nan jer qi'ytaqlap, *qol serppeden* bir-yeki taqi'ya tuqi'm shashi'wdan baqag'a pa'mi ali'spaytug'i'ni'n Maman tu'sinetug'i'n yedi ha'm wolardi'n' ko'pshiligine qa'dik penen qarar yedi («Maman biy a'psanasi'», 267-bet).

Mi'sallardag'i' *qos wo'giz, gu'nde, moyi'nti'ri'q, pazna* so'zleri diyqanshi'li'qqa baylani'sli' so'zler boli'p, yegis waqti'nda qollani'latug'i'n buyi'mlardi' an'latadi'. Al *qol serppe* so'zi bolsa, «jerdi suwg'ari'wda qol menen suwdi' ati'zg'a serpiwdi» an'latadi'.

b) sharwashi'li'qqa baylani'sli' ka'siplik so'zler. Bul toparg'a *atxana, ji'lqi'man, seyis, shabarman* so'zleri kiredi. Mi'sallar:

Jay tabi'w wonsha qi'yi'n bolmadi', ha'r a'ynegi qaraqalpaqlardi'n' wortasha da'rwazasi'nday u'lken *atxanalari'* bar jay Neva da'ryasi'ni'n' boyi'nan tabi'ladi' («Maman biy a'psanasi'», 165-bet).

Jan'ag'i' kelgen balani' yendi tani'di'm. Man'g'i'tlar arasi'nda ju'rgen yabi'lardi'n' Daniyar degen *ji'lqi'mani'nan* qalg'an tuyaq («Maman biy a'psanasi'», 23-bet).

Yerten' wo'zi barg'ansha sawdagerlerdi irkip turi'wdi' Iri'squl biyge tez jetkeriwdi buyi'ri'p, ka'rwan joldan kelgen qon'i'rat uri'wi'ni'n' *shabarmani'n* qaytardi' ha'm aqi'ri'nda Mamandi' soradi' («Maman biy a'psanasi'», 40-bet).

Awlag'i'nda xan aytqan at *seyis* qaraqalpaqti' izlep ko'riwdi woyladi', tani's ka'nizekten sorap ko'rip yedi, wol wonday *seyis* haqqi'nda yesitpepti («Maman biy a'psanasi'», 276-bet).

Mi'sallardag'i' *atxana* – «at bag'i'latug'i'n wori'n», *ji'lqi'man* – «ji'lqi' bag'atug'i'n adam», *shabarman* – «bir yelden yekinshi yelge xabar jetkeriwshi adam» tu'sinilse, al *seyis* «atti' jari'sqa tayarlawshi', woni' bag'atug'i'n adam» ma'nisin bildiredi.

1.7. Yeski wo'lshem ha'm pul birliklerin bildiretug'i'n tariyxi'y so'zler

T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani' tilinde yeski uzi'nli'q ha'm awi'rli'q wo'lshem birliklerin bildiretug'i'n go'nergen tariyxi'y so'zlerdin' de bar yekenligi ani'qlandi'. Wolardi' to'mendegi mi'sallarda ko'rip, tallaw jasap wo'temiz: *wonseri*, *qi'rqag'ari'*, *won arshi'n*, *u'sh shayi'li'q*, *batpan*, *siyseri*, *to'rt tu'ydek*, *bir yen bo'z*, *tanap* ha'm t.b. Mi'sallar:

Kewlimjaylar topari' menen irkilmesten kirdi. Bektemirdin' qoli'nda *qi'rqag'ari'day* duzlang'an yet bar yeken («Maman biy a'psanasi'», 245-bet).

- Anaw bug'ani' bir qoydi'n' sani' menen *qi'rqag'ari'* tari'g'a aldi'm, - dep izde won si'yi'rdi' aydap kiyati'rg'an yen'gezerdey jigitti nusqadi'. Al senin' aqi'lli' balan'a bir qoydi'n' jarti' yeti menen *wonseri* basalay un beremen («Maman biy a'psanasi'», 338-bet).

Al sondag'i' joldasi' kim? Sayaq, diywana, *u'sh shayi'li'q* jalan'ayaq («Maman biy a'psanasi'», 41-bet).

- Shayi'q, siz nege woylanasi'z! Siz ushi'n joldan qaldi'm. Siz ushi'n qazaqti'n' abi'rayli' biylerine won *arshi'n* shi't sarp yettim («Maman biy a'psanasi'», 239-bet).

Maman biydin' bir woyi' bularg'a tek jarti'si'n qaldi'ri'p, qalg'ani'n basqa awi'llarg'a a'ketpekshi yedi, i'qlaslari' ushi'n *u'sh batpan* biydaydi'n' ba'rin u'lestirdi («Maman biy a'psanasi'», 357-bet).

Pesinge shamalasqanda Nurabi'lla kirip keldi, arqasi'nda yari'm *batpang'a* shamalas da'n menen, *to'rt tu'ydek* kendir qabi'g'i' bar («Maman biy a'psanasi'», 387-bet).

Maman biy wo'z diydisi menen *siyseridey* tuqi'm qaldi'ri'p, qapti'n' awzi'n qayti'p buwi'p qushaqlawi' menen ati'ni'n' bo'kteriwine basti' («Maman biy a'psanasi'», 356-bet).

Aldi'n'g'i' sur yeshekte woti'rg'an ala taqi'yali', ala shapani'ni'n' si'rti'nan *bir yen bo'z* buwg'an adam jalan' ayaqlari'n ag'ash za'n'gige tirep, Yesim biy ko'rsetken ta'repke qarap jekke atli'dan basqa hesh kimdi ko'rmegenin aytti' («Maman biy a'psanasi'», 384-bet).

Ju'z *tanapli'q* dalani'n' wortasi'na adam su'lderinde woti'zlag'an qaraqshi' qoyi'li'p («Baxi'tsi'zlar», 139-bet).

Yen' aqi'lli' perzent a'kesinen yari'm *batpan* kem tuwi'larmi'sh («Baxi'tsi'zlar», 37-bet).

Mi'salda berilgen awi'rli'q ha'm uzi'nli'q wo'lshevi birliklerine kelsek, awi'rli'q wo'lshevindegi *ag'ari'* – *ag'i'r* – *awi'r*. Bul buri'ng'i' awi'rli'q wo'lshevi. Qadaqti'n' alti'dan bir bo'legine ten'.

Batpan – ju'z qadaq. Batpanni'n' to'rtten biri – wonseri. Wonserinin' jarti'si' qi'rq ag'ari' dep atalg'an.

Qaraqalpaqlardi'n' buri'ng'i' uzi'nli'q wo'lshevi qari' menen toqi'ma bo'z shi'tlari' wo'lshegen. Qar – qol, qulashti'n' jarti'si'. Qulash – «qol ash» so'zinen ibarat.

Soni'n' menen birge ayti'sta yeski pul birlikleri de jumsaladi'. Wolar to'mendegi mi'salda beriledi: – A'y, sen a'kesi bolsan', anaw shashi'li'p ati'rg'an yeki *ten'geni* ji'y («Baxi'tsi'zlar», 131-bet).

Mi'saldag'i' pul wo'lshevi birliqi qaraqalpaqlardi'n' Xiywa xanli'g'i' qol asti'na wo'tkennen keyin payda bolg'an. Xiywa xani'ni'n' aqsha wo'lshevi ha'zirgi aqsha menen sali'sti'rg'anda mi'naday boli'p keledi: bir ten'ge – jigirma tiyin, bir ten'ge woti'z yeki pul boladi'. Bir ten'genin' to'rtten biri bir shayi' yag'ni'y segiz pul boladi'. Segiz pul, yag'ni'y bir shayi' ha'zirgi bes tiying'a tuwra keledi. Wol zamandag'i' mayda aqsha wo'lshevi to'mendegishe ayti'lg'an: jigirma tiyin – bir ten'ge, jigirma bes tiyin – abbas shayi', woti'z bes tiyin shayi'si' kem yeki ten'ge, won bes tiyin – u'sh shayi', won tiyin – qara ten'ge.¹

Solay yetip, mi'saldag'i' pul birliklerinin' ma'nileri joqari'da ko'rsetilgen da'liller menen ani'qlandi'.

Juwmaqlap aytqanda, jazi'wshi'ni'n' tariyx'y shi'g'armasi' bolgan «Qaraqalpaq da'stani'» romani' tilinde jumsal'gan go'nergen so'zlerdin' bir

¹ Айымбетов Қ. Халық даналығы. –Нөкіс: Қарақалпақстан, 1988. –В.271.

tu'ri bolg'an tariyxi'y so'zler wo'zlerinin' shi'g'arma tilinde qollani'li'wi' arqali' xali'qti'n' milliy wo'zinsheligin, tariyxi'n, soni'n' menen birge qaraqalpaq tilinin' rawajlani'w basqi'shlari'nan derek beretug'i'n bay material si'pati'nda joqari' bahalanadi'.

I Bap boyi'nsha juwmaq

Solay yetip, T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'nda qollani'lg'an go'nergen so'zlerdin' bir tu'ri bolgan tariyxi'y so'zler wo'zinin' ayri'qshali'g'i' menen aji'rali'p turadi'. Jazi'wshi'ni'n' shi'g'armasi'nda qollani'lg'an tariyxi'y so'zler u'yrenilip, juwmag'i'nda to'mendegiler ani'qlandi'.

Tariyxi'y so'zler u'yrenilgende, wolardi' to'mendegidey tematikali'q toparlarg'a: 1) *siyasiy-jamiiyetlik islerge baylani'sli' tariyxi'y so'zler. Wolardi' wo'z gezeginde ja'ne bir neshe toparlarg'a:* a) basqari'w islerine baylani'sli' joqari' lawazi'mdi' bildiretug'i'n so'zler: *xan, patsha, sultan, a'mir, to're, tarxan, wa'zir, inaq, ma'hrem, diywanbegi* ha'm t.b., a') basqari'w sistemasi'na kirmeytug'i'n ha'mel atamaları'n bildiriwshi so'zler: *pashshap, jarshi', at qosshi', saqshi', wot jaqqi'sh, ja'llat* ha'm t.b., b) siyasiy-jamiiyetlik islerge baylani'sli' predmetlerdin' ati'n bildiriwshi tariyxi'y so'zler. Bul toparg'a *zindan, dar, taxt, taj* ha'm t.b., 2) *kiyim-kenshek atamaları'na baylani'sli' tariyxi'y so'zler. Wolardi' wo'z gezeginde bir neshe toparlarg'a bo'ldik:* a) bas kiyim atamaları': *sho'girme, qurash, degeley, sa'lle, aydi'nli', halaqa* ha'm t.b. a') u'stki kiyim atamaları': *shekpen, tu'rme, kamzol, jegde, gu'pi, duwxat shapan, gu'rteshe, beshpent* ha'm t.b., b) ayaq kiyim atamaları': *sherim gewish.* 3) *U'y tuti'ni'w buyi'mi'*

atamalari'n bildiretug'i'n tariyxi'y so'zler. Bul so'zler de ma'nilik jaqtan bir neshe toparlarg'a bo'lindi: a) u'ydi, jaydi' bildiriwshi go'nergen so'zler: *i'lashi'q, wotaw, shati'r, qos g'arg'a ha'm t.b., a')* u'y ha'm woni'n' materiallari'na baylani'sli' go'nergen so'zler: *kerege, uwi'q, basqur, u'zik, baw-shuw, shaldi'war, alaqshi'n, du'tkesh ha'm t.b.* b) to'seniw buyi'mlari'na kiretug'i'n go'nergen so'zler: *shi'pta, kiyiz, dasti'q ha'm t.b.,* g) tuti'ni'w buyi'mlari'na shi'g'armada *keli, mi'squman, kepshik, qorji'n, shu'tik shi'ra, awi'z qabaq, dorba, zeren, gu'ze, sandi'q, woshaq, qabaq shi'lapshi'n, mes, shari'q, pilte, a'to'shkir, a'teshtan, ko'sew ha'm t.b.* 4) *Jaw-jaraq ha'm uri's islerine baylani'sli' so'zler.* Bul topardag'i' so'zlerdi a) uri'sqa baylani'sli' qurallardi' bildiriwshi so'zler: *nayza, qi'li'sh, qanjar, aybalta, doyi'r ha'm t.b., a')* uri's jag'dayi'nda uri'sti' basqari'w sistemasi'na baylani'sli' ha'mel atamalari'n bildiriwshi *ju'zbasi', mi'n'basi', a'skerbasi', bas a'skerbasi', yeliwbasi', wonbasi' ha'm t.b.* so'zler. 5) *diniy tu'siniklerge baylani'sli' tariyxi'y so'zler:* *iyshan, molla, suwpi', qa'lender, meshit, payg'ambar ha'm t.b.,* 6) *ka'sipke baylanisli' tariyxi'y so'zler.* Bul topardag'i' so'zlerdi: a) diyqanshi'li'qqa baylani'sli' ka'siplik tu'siniklerdi bildiriwshi predmetlerdin' ati'n bildiriwshi tariyxi'y so'zler: *qos wo'giz, gu'nde, moyi'nti'ri'q, pazna, qol serppe, gu'rek ha'm t.b.* a') sharwashi'li'qqa baylani'sli' ka'siplik so'zler: *atxana, ji'lqi'man, seyis, shabarman ha'm t.b.,* 7) *yeski wo'lshem ha'm pul birliklerin bildiretug'i'n tariyxi'y so'zler:* *wonseri, qi'rqag'ari', won arshi'n, u'sh shayi'li'q, batpan, siyseri, to'rt tu'ydek, bir yen bo'z, tanap ha'm t.b.,* bo'lip uyrendik ha'm bul toparlarg'a kiretug'i'n so'zlerdin' derlik barli'g'i' ushi'raytug'i'ni' ani'qlandi' ha'm wolardi'n' tillik wo'zgeshelikleri ashi'p berildi.

II Bap. T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'nda qollani'lg'an arxaizm so'zlerdin' tematikali'q toparlari'

Qaraqalpaq tilinde go'nergen so'zlerdin' yekinshi topari'n arxaizmler quraydi'. Joqari'da ko'rsetip wo'tilgendey-aq, arxaizmler tildin' tariyxı'y rawajlani'w da'wirinin' bari'si'nda anaw ya mi'naw tu'siniktin' atamasi'ni'n' yekinshi bir atama menen awi'si'wi' na'tiyjesinde qollani'li'w jedelliginen ayi'ri'lg'an so'zlerden ibarat. Ma'selen, *qanterek*, *dogovor*, *sha'rtnama* degen so'zlerdin' an'latatug'i'n tu'sinigi bir, wolar bir na'rse haqqi'nda kelisimdi an'lati'w hu'jjeti degendi an'latadi'. Usi' ku'nge shekem da'slep *qanterek*, keyin *dogovor* dep atali'p kelgen bolsa, ha'zir *sha'rtnama* atamasi' qollani'li'p kiyati'r. Demek, *qanterek*, *dogovor* arxaizmlerden ibarat.

Arxaizmler tildin' rawajlani'w bari'si'nda anaw ya mi'naw tu'siniktin' atamasi'ni'n' yekinshi bir so'z benen almasi'wi' na'tiyjesinde qollani'li'w belsendiliginen ayri'lg'an so'zler. Waqi'tti'n' wo'tiwi menen tildin' so'zlik qurami'nda arxaizmlerdin' sinonimleri payda boli'p, wolar jiyi jumsali'wi' arqali' arxaizmlerdin' qo'llani'w wo'risin shekleydi. Arxaizmler leksikali'q arxaizmler ha'm semantikali'q arxaizmlerge bo'linedi. Wo'zinin' so'zlik qurami'ndag'i' worni'n basqa so'zlerge bergen arxaizmler leksikali'q arxaizmler, al ko'p ma'nili so'zlerdin' ayi'ri'm go'nergen ma'nileri semantikali'q arxaizmler dep ataladi'.

Arxaizmler ha'm tariyxı'y so'zler – belgili bir stilistikali'q kategoriyalar. Wolar zaman koloritin, real' tariyxı'y jag'daylardi'n' anaw ya mi'naw kartinasi'n ko'rsetiw ushi'n qollani'ladi'.

T,Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani' tilinde to'mendegidey leksikali'q arxaizmler jumsalg'an.

2.1. Ra'smiy is qag'azlari'na baylani'sli' arxaizm so'zler

Ra'smiy isler stili ju'da' turaqli', wo'zinin' belgili janri', leksikasi', frazeologiyasi' ha'm sintaksislik toplamlari'na iye, bul stilde belgili bir shtamp (wo'zgermeytug'i'n so'z ha'm toplamlar) ko'birek qollani'ladi'. Ra'smiy isler stili sostavi'na *arza*, *dag'aza*, *til xat*, *isenim qag'az*, *akt*, *sha'rtnama*, *buyri'q* ha'm t.b. kiredi.

Ra'smiy stilde ayti'lajaq pikir konkret, ani'q ha'm tu'sinikli boli'wi' kepek, sebebi bul stilde ha'r qi'yli' dokumentler jazi'ladi'. Bunday dokumentlerdin' mazmuni' ani'q boli'p, wolap a'debiy tilde qa'liplesken bir formada ali'p bari'ladi', sonli'qtan da ra'smiy isler stilinin' wo'zine ta'n leksikali'q ha'm grammatikali'q wo'zgesheliklari boladi'.

Shi'g'armani'n' tilinde ra'smiy is qag'azlari'na baylani'sli' *ant*, *ahidnama*, *jarli'q*, *jarli'qnama*, *mo'r si'yaqli'* arxaizm so'zler qollani'lg'an. Mi'sallar:

Keleshekte bir bu'yirlep ketpewi ushi'n ha'r uri'wdi'n' ati'nan da *ant* jazasi'z («Maman biy a'psanasi'», 100-bet).

Bul sapari' ulli' xani'mi'zdi'n' *mo'ri* basi'lg'an maktubnama barsa, patsha so'zsiz qol asti'na ali'p, elshilerimizdi jetkilikli ku'sh penen qaytaradi' («Tu'siniksizler», 618-bet). Ba'rine mo'r basi'lsi'n («Maman biy a'psanasi'», 100-bet).

«*Ahidnama*» jazi'wdi'n' u'lgileri bunnan buri'n da islengenine qaramastan, usi' saparg'i' *ahidnamani'n'* so'zin tayarlawdi'n' warra-warrasi' yeki ku'nde tamamlandi' («Maman biy a'psanasi'», 120-bet). *Ahidnamani'n'*

so'zlerine ha'r kim wo'z pikirin qosi'p, qansha kegirdek sozi'spa bolg'ani' menen is pitti, is tabi'sli' pitti («Maman biy a'psanasi'», 120-bet).

Sonli'qtan, sizlerdin' xanlari'n'i'zg'a, sultanlari'n'i'zg'a Kollegiya ta'repinen *Jarli'qnama* (Gramota) jazi'li'p qoyi'ldi'. Sa'ne yesin'de me, yerten' 12-avgust! («Maman biy a'psanasi'», 174-bet).

26-avgust ku'ni qaraqalpaq yelshileri Petr birinshi da'wirinde sali'ng'an senat jayi'na shaqi'ri'li'p, wolarg'a patsha i'rza bolg'ani', tilekleri qabi'l yetilgeni jazi'lg'an *Jarli'q* (Gramtoa) tapsi'ri'ldi' («Maman biy a'psanasi'», 180-bet).

Kim qori'qti', kim u'gitke yerdi, kim ti'ni'shli'g'i'n go'zledi, kim Mamanlar keletug'i'n ku'ni pu'tkil awi'li'n bir u'yege ji'ynap, ata-babasi' wori'slar menen birge salg'an dosli'q gu'zari'ni'n' bati'l boli'p, yendi qaytadan dan'g'i'l jol bolatug'i'ni'n ayti'p, jas Maman bahadi'rdi' marapatladi', axun *ahidnamani'* ko'shirip u'lgerse, uri'wdi'n' *mo'ri* sali'ni'p, *tamg'asi'* basi'li'wi' wonsha mu'shkilge tu'speydi («Maman biy a'psanasi'», 135-bet).

Ra'smiy is qag'azlari'na tiyisli *ant*, *ahidnama*, *jarli'q*, *jarli'qnama*, *mo'r* si'yaqli' so'zler shi'garmada qollani'lg'an bolsa, wolar bu'gingi ku'nde *ahidnama* so'zi *sha'rtnama*, *jarli'qnama* so'zi *maqtau jarli'g'i'*, *mo'r* so'zi *pechat* tu'rinde qollani'li'p kelmekte.

2.2. A'skeriy islerge baylani'sli' arxaizmler

Arxaizmler menen tariyx'y so'zler bir-birinen tu'p-tami'ri'nan ayri'lati'g'i'n so'zler boli'p tabi'ladi'. Wolarg'a tek yekewinin' de go'nergen so'zler yekenligi g'ana uluwmalig' si'pat bere aladi'.

Arxaizmlerdin' tariyxi'y so'zlerden ayi'rmashi'li'g'i' sonda, wolar turmi'sta sa'ykes tu'siniklari wo'mir su'rip kiyati'rg'an biraq tildin' ha'zirgi rawajlani'wi' jag'dayi'nda wo'z worni'n yekinshi atamalar menen awmasti'rg'an so'zler. Ma'selen, no'ker, soldat degen so'zler bir tu'siniktin' atamalarin'nan ibarat, biraq wolardan *no'ker* degen tu'rleri qollani'w jedelligin biraz joyi'lti'p, *a'sker* tu'ri jiyi qollani'li'w uqi'pli'li'g'i'na iye boli'p woti'r. Mi'sali':

«Uri's jag'dayi'nda sol waqi'yalardi'n' tikkeley qatnasi'wshi'si'» ma'nisinde qollani'latug'i'n *no'ker*, *la'shker* so'zleri de shi'g'armada ushi'rasqani'n ko'riwimizge boladi'. Mi'sali': Bir dushpan *no'kerinin'* nayzasi'na ilinip tur («Tu'siniksizler», 607-bet). Xan *la'shkeri* bulardi'n' tap tu'nde da'ryadan wo'tip keliwin yesapqa almasa kerek («Tu'siniksizler», 607-bet).

Qi'ranlar won-wonnan bo'linip, ha'r bir wong'a *won basi'* belgilengen yedi («Tu'siniksizler», 469-bet). Ko'rsetilgen mi'saldag'i' *won basi'* so'zi ha'zirgi da'wir armiyasi'nda «serjant» termininin' wazi'ypasi'na sa'ykes keledi.

2.3. Siyasiy-ja'miyetlik islerge baylanisli' arxaizmler

Arxaizmler sa'ykes sinonimlik si'n'arlari' ta'repinen si'g'i'p shi'g'ari'lg'an so'zlerden ibarat. Solay da ko'pshiligi ko'rkem shi'g'armalarda belgili bir maqsette qollani'la beriwi mu'mkin. Ma'selen, *Sultan* so'zi arab tilinde *ha'kim* degen ma'nini an'latadi'. Birinshi ret Maxmud G'aznawiy tusi'nda, sonnan son' sel'jukler tusi'nda patshani'n' ati'na qosi'li'p ayti'latug'i'n bolg'an. Sel'jukler ma'mleketinde patshani' *Sultan a'l muazzam*

(ulli'Sultan) dep atadi'. Solay yetip, menshikli adam atlari'ni'n' qurami'n qurawg'a shekem bari'p jetti.

Ha'zirgi zaman qaraqalpaq tilinde bul so'z tek g'ana adam atlari'nda qollani'ladi'. Mi'sali': *Aysultan*, *Sultanbay* dep ko'rsetkenindey¹ ma'ni ottenogi menen ayri'li'p turadi'. Nurali' bay qonaqlardi' a'welinde suwi'qlaw qabi'l yetip, u'stilerine kirmese de, xan *sultanlari'n* yertip, I'ri'squl biy kelgen son' kewildegidey ku'tti («Maman biy a'psanasi'», 104-bet).

Jarli'qta sol tutqi'nlardi' bosati'wdi' yeskertip, tutqi'nnan azat yetilgen wori's sorami'ni'n' ha'r bir adami' ushi'n bosati'wshi' xanlardi', to'relerdi, *sultanlardi'*, biylerdi si'yli'qlaw ushi'n qarji' aji'rati'wdi' Orenburgtag'i' Neflyuevke tapsi'rg'an xat tayarlapiti' («Maman biy a'psanasi'», 174-bet).

Sultan so'zi «feodalli'q da'wirde ha'kim, patsha, xan» ma'nisinde, *to're* so'zi «feodalli'q ja'miyette u'stemlik yetiwshi, biylewshi adam, aqsu'yek» ma'nisinde qollani'lg'an.

Xiwada *xan sarayi'* astan-kesten boli'p ha'mme «su'tinler» qorqi'ni'sh penen dep ali'p ati'rg'an ku'nlerde qaraqalpaq elinde... («Tu'siniksizler», 611-bet). *Saray* so'zi semantikali'q arxaizm, woni'n' patsha, xan, shaxlardi'n' sarayi'n an'latatug'i'n ma'nisi go'nergen, ha'zirgi tilde wol ken' jay ma'nisinde *sport saray*, *ma'deniyat sarayi'* tu'rinde wo'nimli qollani'ladi'.

Usi' maqsette wol ma'hremnerdin' wo'z ara birigip ketpewi ushi'n hesh qaysi'si'na waqi't awi'sti'rmay, *datxanada* ku'ttirip qoyi'p ma'sla'ha'tke shaqi'radi' («Tu'siniksizler», 622-bet). Bul mi'saldag'i' *datxana* so'zi ha'zirgi waqi'tta «qabi'llawxana, rezidenciya» so'zleri menen almasti'ri'ldi', yag'ni'y bul so'z basqari'wshi' ha'kimiyat uyi'mi'ni'n' puqaralardi' qabi'llaw worni' degendi an'latadi'.

¹ Шәмшетов Ж. Қарақалпақ тилиндегі шығыс тиллеринен кирген сөзлер тарийхынан. –Нөкис: 1984, 60-61-бетлер.

Shi'g'armada ha'zirgi da'wirdegi «an' awlaw» ma'nisin bildiretug'i'n *shika'r* so'zi qollani'lg'an. Mi'sali': – *Shika'rg'a* adam ko'plik qi'lmaydi', yertip kele g'oy («Baxi'tsi'zlar», 41-bet).

2.4. Kiyim-kenshek atamaları'na baylani'sli' arxaizm so'zler

Kiyim-kenshekler ha'r bir da'wirde wo'z zamani'na say wo'zgeriske ushi'rap, ayi'ri'mlari' qollani'wdan shi'g'i'p qali'p woti'rg'an. Mine, usi'nday qollani'wdan shi'g'i'p qalg'an buyi'mlardi'n' atamaları' tilimiz leksikasi'nda go'nergen so'zler qatari'nan wori'n iyeledi. T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'nda su'wretlengen waqi'yalar tariyx'i'y proceslerdi sa'wlelendirgenlikten wonda go'nergen so'zler da'wir koloritin beriw ushi'n jumsaladi'.

Ha'r bir xali'qti'n' milliy kiyimi – sol xali'qti'n' qaysi' milletten yekenin, woni'n' milliy ma'deniyati'n ko'rsetetug'i'n tiykarg'i' belgi. Xali'qti'n' milliy kiyimlerinde woni'n' ma'deniyati', talanti', sheberligi ko'rinedi ha'm wol milliy kiyimler menen basqa xali'qlardan ayi'ri'li'p turadi'. Soni'n' menen birge kiyim-kenshekler arqali' adamlardi'n' ku'n-ko'ris jag'dayi' da ma'lim da'rejede belgili boladi'. Shi'g'armani'n' tilinde kiyim-kenshek atamaları'ni'n' to'mendegi tu'rleri jumsalga'anli'g'i'n ko'riwimizge boladi': *Ka'mar* – «qayi's, belbew» ma'nisinde qollani'lg'an. Mi'sali': Yakovti'n' juwabi' Aydosti'n' beline *ka'mar* buwg'anday bolg'an menen kewli jubanbadi' («Baxi'tsi'zlar», 319-bet). Ha'zirgi da'wirde bul so'zdin' worni'na *qayi's, belbew* so'zleri jumsaladi'.

2.5. U'y tuti'ni'w buyi'mi' atamalari'n bildiretug'i'n arxaizm so'zler

Ha'r bir xali'qti'n' milliyatini ko'rsetiwshi u'y tuti'ni'w buyi'mlari' bolg'ani' si'yaqli' qaraqalpaq xalqi'ni'n' wo'tmishine, ku'n ko'risine baylani'sli' u'y tuti'ni'w buyi'mlari' T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani' tilinde wo'z ko'rinisin tabadi'. Tuti'ni'w buyi'mlari'ni'n' geyparalari' kiyim-kenshekler si'yaqli' wo'z da'wiri ushi'n xarakterli boli'p, ha'zirgi ku'nde qollani'wdan shi'g'i'p qalg'an. Shi'g'armada qollani'lg'an *yergenek* so'zi sol da'wirde «qara u'ydin' qapi'si', yesigi» ma'nisinde qollani'lg'an. Mi'sali': Tu'nde dalag'a shi'qqani'n'da *yergenektin'* qasi'nda yeki jigit turg'ani'n' abayladi' («Maman biy a'psanasi'», 48-bet). Bu'gingi ku'nde awi'lli'q wori'nlarda «sharbaqti', ati'zdi' mal, qoy-yeshki kirip ketpewi ushi'n islengen qorani'w awzi', yesigi» ma'nisinde jumsaladi'. Mi'sali': Qorani'n' *yergenegin* bekkem bayla, iyt-piyt kirip ketpesin (A.Sadi'qov).

Dasti'q so'zi «quraqli' ha'm quraqsi'z yetip, ishine pa'r yamasa paxta ha'm ju'n sali'ni'p islengen u'y u'skenelerinin' biri boli'p, woni' basti'n' asti'na dastani'p jati'wda paydalanadi'». Mi'sali': Dospan shu'tik shi'rani' jag'a sala awi'z qabaqti' ash a'kesinin' aldi'na qoyi'p, qoyini'nan bir zag'ara shi'g'ari'p berejaq boli'p yedi, a'kesinin' *dasti'q* arasi'nan jup pa'tir ali'p... («Baxi'tsi'zlar», 18-bet).

Qaraqalpaq tilinde woni'n' ha'r qi'yli' tu'rleri ushi'rasadi': *ju'n dasti'q*, *pa'r dasti'q*, *mami'q dasti'q*, *quraq dasti'q*. Bul so'z wo'zbek tilinde *yosti'q*, *bolish*, qazaq tilinde *jasti'q* tu'rinde qollani'ladi'. Son'g'i' waqi'tlari' qaraqalpaq tilinde ko'birek *ko'pshik* atamasi' qollani'ladi'. Ko'pshik islengen materialini menen birge qosi'li'p ta ayti'ladi'. Qaraqalpaq tilinde ko'pshik

so'zinin' ko'binese awi'spali' ma'nilerde jumsalug'i'nli'g'i' bayqaladi'.
Mi'sali': *ko'pshik qoyi'p so'ylew* – «*jalpi'ldaw*».

Sandi'q so'zi «u'stine ko'rpe-to'sek ji'ynawg'a ha'm ishine chaynik-keseler sali'w ushi'n ag'ashtan nag'i'shlani'p islengen to'rt mu'yeshli, to'rt tuyaqli' u'y zati', xojali'q buyi'mi'». Ma'wlen sari' ja'n-jag'i'na qarani'p, *sandi'qti'n'* aldi'nda uyqi'lap ati'rg'an balag'a na'zer tasladi' («Tu'siniksizler», 551-bet).

Sandi'qti'n' da negizi arxitekturali'q quri'li'si' jag'i'nan sabayaqqa uqsap to'rt tulg'adan, tuyaqtan, kese ha'm jaqlawdan, tik shabaqshalardan turadi'. *Sandi'qti'n'* yeki qaptali', arti', to'besi, ultani' taqtaylar menen bekkem jabi'lg'an. Woni'n' u'stine bog'jama, qarshi'n, dasti'q, ko'rpe-to'sek ji'ynaladi'.¹

A.S.Morozovani'n' izertlewinde qara u'ydegi mebellar shkaf ha'm sandi'qlardan ibarat yekenligi ayti'ladi'. *Sandi'qti'n'* a'dettegi, metall nag'i'slar menen bezelgen tu'rin *arsha* dep ataydi'. Da'slepki waqi'tlari' tilimizde *arsha* so'zine qarag'anda *sandi'q* so'zinin' jiyi jumsalug'anli'g'i' bayqaladi'. Qaraqalpaq tilinde *ag'assandi'q//ag'ashsandi'q* so'zleri de «sandi'q» ma'nisinde jumsaladi'.² *Sandi'q* so'zine –*sha* qosi'mtasi'ni'n' jalg'ani'wi'nan sandi'qti'n' kishkene tu'ri jasaladi'. Bul so'zdin' qatnasi'nda tilimizde naqi'l-maqallar ha'm turaqli' so'z dizbekleri ushi'rasadi': Du'z jarasi'g'i' janli'q, u'y jarasi'g'i' sandi'q // U'ydin' ko'rki sandi'q, jaylaw ko'rki janli'q; Yesiginin' qulpi', sandi'g'i'ni'n' zulpi' ha'm t.b.

Juwmaqlasti'ri'p aytqanda, jazi'wshi'ni'n' tariyxı'y shi'g'armalari' tilindegi biz u'yrenip shi'qqan go'nergen so'zlerdin' yeki topari'ni'n' jumsali'w jedelligi birdey emes. Wolardan tariyxı'y so'zler shi'g'arma tilinde

¹ Алламурастов А. Мәңгі мийрас. –Нөкіс: Билим, 1993. –В.9-10.

² Насыров Д.С., Доспанов О. Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлігі. –Нөкіс: Қарақалпақстан, 1983. – Б. 25.

wo'zlerinin' wo'nimli jumsali'wi' menen ko'zge taslansa, arxaizm so'zlerdin' qollani'li'wi' wolarg'a qarag'anda az yekenligi bayqaldi'.

T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani» tilindegi arxaizmler a'debiy tilde si'n'arlari' boli'wi'na qaramastan zaman talabi'na say ha'm shi'g'armani'n' do'reliw da'wirine sa'ykes tu'rde wo'z worni'nda jumsaladi'. Wolardi'n' ayi'ri'mlari' tuwra ma'nide kelse, bazi'lari' a'sirese jumbaq juwap ayti'sta kelgen arxaizmler astarli', awi'spali' ma'nide beriledi. Usi'nday wo'zgeshelikleri menen go'nergen so'zlerdin' bir tu'ri bolg'an arxaizmler ayti's tilinin' ta'sirli ha'm mazmunli' boli'wi'na wo'z u'lesin qosqan.

II Bap boyi'nsha juwmaq

Solay yetip, T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani» romani'nda qollani'lg'an go'nergen so'zlerdin' bir tu'ri bolgan arxaizm so'zler wo'zinin' ayri'qshali'g'i' menen aji'rali'p turadi'. Jazi'wshi'ni'n' shi'g'armasi'nda qollani'lg'an arxaizm so'zler u'yrenilip, juwmag'i'nda to'mendegiler ani'qlandi'.

Arxaizm so'zler u'yrenilgende, wolardi' to'mendegidey tematikali'q toparlarga: 1) ra'smiy is qag'azlari'na baylani'sli' arxaizm so'zler: *ant*, *ahidnama*, *jarli'q*, *jarli'qnama*, *mo'r* ha'm t.b., 2) a'skeriy islerge baylani'sli' arxaizmler: *no'ker*, *la'shker*, *won basi'* ha'm t.b. 3) siyasiy-ja'miyetlik islerge baylanisli' arxaizmler: *sultan*, *saray datxana*, *shika'r* ha'm t.b., 4) kiyim-kenshek atamalari'na baylani'sli' arxaizm so'zler: *ka'mar*. 5) u'y tuti'ni'w buyi'mi' atamalari'n bildiretug'i'n arxaizm so'zler: *yergenek*, *dasti'q*, *sandi'q* ha'm t.b. dep bo'lip uyrendik ha'm bul toparlarga

kiretug'i'n so'zlerdin' derlik barli'g'i' ushi'raytug'i'ni' ani'qlandi' ha'm wolardi'n' tillik wo'zgeshelikleri ashi'p berildi.

III Bap. T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'ndag'i' go'nergen so'zlerdin' tariyxi'y shi'g'i'si' boyi'nsha qurami'

Qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami' bir neshe tariyxi'y da'wirlerdi basi'nan keshirdi ha'm sol da'wirler dawami'nda toli'p ati'rg'an wo'zgerislerge ushi'radi'. Wonda qaraqalpaq xalqi'ni'n' tariyxi', wo'tken ha'm ha'zirgi da'wirinin' toli'q kartinasi' ko'rinedi. So'zlik quram haqqi'nda so'z yetkende ha'tteki V.K.Favorin woni' mi'naday dep ju'da' duri's bahalaydi'. «So'zlik quramda bizin' barli'q bilimimiz, woyi'i'mi'z, pikirimiz, tu'sinigimiz, bizin' barli'q qabi'l yetken sezimlerimiz, emociyami'z, qayg'i'-quwani'shi'mi'z ko'rinedi».

T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'ndag'i' so'zlik quram xali'qti'n' ekononmikali'q, ma'deniy ha'm siyasiy turmi'si'ni'n' wo'zgeriwi ha'm rawajlani'wi' menen tikkeley baylani'sli' bolatug'i'ni' belgili. Usi'g'an baylani'sli' tildin' ishki ha'm si'rtqi' resurslar tiykari'nda jan'a tu'siniklerdi an'latatug'i'n jan'a so'zler so'zlik quramg'a yenip, al turmi's ha'jetliliginen ayri'lg'an tu'siniklerdi bildiretug'i'n so'zler go'nerip, geyparalari' ha'tteki so'zlik quramnan shi'g'i'p qali'p ta woti'radi'.

T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'ni'n' so'zlik qurami' turmi'sti'n' barli'q ta'replerin wo'z ishine alatug'i'n bay so'zlik g'a'ziyneden turadi'.

3.1. Uluwma tu'rkiy tillerine wortaq so'zler (wo'z so'zlik qatlam)

Ha'r qanday tildin' so'zlik qurami'ni'n' tiykari'n ko'rsetetug'i'n so'zlik qatnam sol tildin' wo'z so'zleri boli'p tabi'ladi'.

Tu'rkiy tillerine wortaqlar bolgan, ko'p ushira'satug'i'n wog'ada yerdeda'wirlerde payda bolip, jaqi'n ku'nlerge shekem qollanilgan shabi'wg'arnalg'an quraldi' an'latatug'i'n «qi'li'sh» atamasi' da uli'wma tu'rkiy tillerine wortaqlar so'z. Bul so'z shig'armada jiyi qollaniladi'. Mi'sali': A'zbergen biy, Jang'azi' to'reler de bar i'qlasi' menen dushpan u'stine do'nip, *qi'li'sh* sermep ju'r («Tu'siniksizler», 607-bet). Bul so'z wo'zbek tilinde *qilich*, tu'rkmén tilinde – *g'i'li'ch*, qazaq tilinde – *qi'li'sh*, bashqurt tilinde – *qi'li's*, xakas tilinde – *qi'li's*, azerbayjan tilinde – *g'i'li'yuch* tu'rinde ushira'sadi'.

Shig'armada uli'wma tu'rkiy tillerine wortaqlar bolgan go'nergen so'zlar topari' jiyi qollanilganli'g'i'n ko'riwge boladi'. Bul so'zlar wo'tmishi bir-birine usas bolgan tu'rkiy xali'qlari'ni'n' a'zelden bir-birine jaqi'nli'g'i'nan da'rek beredi.

3.2. Tu'rkiy ha'm mongol tillerine wortaqlar so'zlar

T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'ni'n' tilinde tu'rkiy ha'm mongol tillerinin yekewinde de ten'dey qollanilatug'i'n so'zlerdi ushira'ti'w mu'mkin. Bul so'zlerdin' kelip shig'i'si' qaysi' tilge tiyisli yekenligi haqqi'nda belgili bir sheshim joq. N.A.Baskakov «bul xali'qlardi'n' so'zlik qurami'ni'n' qaliplesiw protsesi bir bolgan» dep ko'rsetedi.¹ Bir qaptalda qazi'qqa ildiriwli a'kesinin' *qi'napli'* qi'li'shi'n tani'p, kewli buzi'li'p bari'p, wo'zin basti' ha'm Amanli'qti'n' basi'nan a'ste g'ana si'ypaladi' («Maman biy a'psanasi'», 121-bet). Bul mi'saldag'i' *qi'nap* so'zi tu'rkiy ha'm mongol tillerine wortaqlar so'zlar bolip yesaplanadi'. *Qi'nap* –

¹ Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. // Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. IV. –М.: 1962. –С.72.

«qi'li'sh, semser sali'w ushi'n bi'lg'ari'dan islengen qap».¹ Bul a'skeriy leksikag'a ta'n go'nergen so'z tu'rkiy ha'm mongol tillerine wortaq so'zler boli'p tabi'ladi'. Wo.Bekbawlovti'n' ko'rsetiwinshe *qi'nap* so'zin arab tilinen kirgen so'z dep ko'rsetedi.²

3.3. Arab tilinen awi'sqan so'zler

Arab tilinen so'zlerdin' kirip keliwi VIII-X a'sirlerden, yag'ni'y arablardi'n' Worta Aziyani' basi'p ali'wi' ha'm bul jerlerde jasap ati'rg'an tu'rkiy qa'wimlerin islam dinine yendiriwi menen baylani'sli'. Prof. N.A.Baskakov qaraqalpaq tiline arab so'zlerinin' kelip kiriwinin' tiykarg'i' deregi parsi' a'debiy tili bolg'anli'g'i'n, keyin ala Qaraxaniyeler ha'm Xorezm ma'mleketinde qa'liplesken Worta Aziyali'q tu'rkiy a'debiy til yekenligin ko'rsetip wo'tedi. Xali'qti'n' awi'zeki so'ylew tilinde ushi'rasatug'i'n arabsha so'zlerdin' kirip keliwi tuwrali' ayti'p kelip, xali'qti'n' awi'zeki so'ylew tilinde ushi'rasatug'i'n arab so'zleri tek g'ana a'debiy til arqali' yemes, al qaraqalpaqlarg'a qon'si' woti'rg'an Xiywa wo'zbeklerinin' ta'sirinen kelip kirdi degen pikirdi bildiredi.³

Qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'ni'n' tiykarg'i' bo'legin shi'g'i'si' boyi'nsha arab so'zleri quraydi'. Diniy ug'i'mdi' an'lati'wshi' arab so'zlerinin' tilimizge ko'plep kiriwi islam dininin' yen jayi'wi' menen baylani'sli'. Sonday-aq, bug'an basqa da sebepler boldi'.

J.Sha'mshetov: «Qaraqalpaq tiline arab so'zlerinin' wo'zlesiwi si'rtqi' sebeplerge baylani'sli' bolg'an. Tu'rkiy ha'm arab xali'qlari' arasi'nda

¹ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. —Нөкіс: Қарақалпақстан. 1988, III т. — Б.214.

² Бекбайұлов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы хәм оның тарийхий-лингвистикалық харатеристикасы. —Нөкіс: Қарақалпақстан. 1979.

³ Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. // ИСГТЯ. ч. IV. Лексика. — М.: Наука, 1962. —С.76.

ju'zege kelgen siyasiy-ekonomikali'q, ma'deniy baylani'slar si'rtqi' dereklerin' tiykari' boli'p yesaplanadi'. Arablar wo'zlerinin' basi'p ali'wlari'nan keyin siyasiy u'stemligin wornatti'. Worta Aziyag'a arab xali'qlari'ni'n' ko'plep keliwlerinin' na'tiyjesinde yeki xali'qti'n' arasi'nda ekonomikali'q ha'm ma'deniy baylani'slarda rawajlandi'. Usi' jag'daylarg'a baylani'sli' arab so'zlerinin' ko'pshiligi tu'rkiy tiline wo'zlesti» - dep jazadi'.¹

T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'ndag'i' diniy leksikag'a tiyisli mi'sallardag'i' *axun, iyman, meshit, molla, suwpi', shayi'q, xoja, sa'lle, a'sker* so'zleri arabli'q shi'g'i'sqa iye so'zler.

Biz bul so'zlerdin' ha'r birinin' an'latatug'i'n ma'nisi haqqi'nda tematikali'q toparlarg'a bo'lip analizlegende tu'sinik berip wo'temiz.

Shi'g'armadag'i' *molla* so'zi J.Sha'mshetovti'n' ani'qlamasi' boyi'nsha wo'zlestirme arab tilindegi «Mawlana» so'zinin fonetikali'q wo'zgerislerge ushi'rag'an formasi'. Wol «bizin' mi'rza» degen ma'nini beredi. Bul so'z Quranda ushi'rasadi' ha'm «al -mawla» dep ayti'ladi'. Buni'n' ma'nisi «ta'n'ir jaratqan» degen so'z, yag'ni'y qudaydi'n' bir ten'ewi. *Mawlana* so'zi da'slep ataq retinde siyrek qollani'lg'an, yag'ni'y islam dininn' yen' joqarg'i' wa'killerine hu'rmet belgisi retinde paydalani'lg'an.

Solay yetip, «*molla*» so'zi dinge baylani'sli' hu'rmet belgisi rolin atqari'wdi' kem-kem jog'alti'p, XIX a'sirde bul ataqtin' a'hmiyeti ju'da' to'menleydi. Jaqi'n ku'nlerge shekem uluwma sawatli' adamg'a qollang'anda, hu'rmet belgisinin' an'lati'li'w ma'nisi joqari'raq yedi. Al, ha'zirgi ku'nde *molla* atamasi' islam dinine sadi'q bolg'an ha'm dindi ko'pshilik arasi'na propagandalawshi' adamlarg'a ayti'ladi'. Mi'sali': Xiywa xani' usap biz de

¹ Шамшетов Ж. Қарақалпақ тилиндегі шығыс тиллерінен кирген сөзлер тарихынан. –Нөкис: 1984. –Б.6.

ja'n-jappa *molla* taratsaq, qaraqalpaq degen xali'q bar yeken dep, bizge de ali's-juwi'qtan adam keler yedi («Baxi'tsi'zlar», 72-bet).

Al, *suwpi'* – iyshang'a qol bergen adam. Shi'g'armada To'remurat suwpi' so'zi ushi'rasi'p, bul so'z Qon'i'rat ha'kiminin' laqabi' ma'nisinde jumsalg'an. Mi'sali': Hasli'nda xanni'n' abi'rayi'n to'giw ushi'n Allamuratti' woqi'tqan iyshan To'remurat *suwpi'ni'n'* adami' bolsa, ta'a'jiplenbessen' («Baxi'tsi'zlar», 71-bet).

Shayi'q so'zi arab tilinde «g'arri'» degen ma'nini bildiredi. Worta a'sirlerde shayi'q so'zi tek hu'rmetli g'arri'lardi' ataw ushi'n paydalani'lmastan, al jas ali'mlardi', wa'zirlerdi, xatshi'lardi', sawdagerlerdi ha'm ma'mleket basqari'wshi'lardi' da atawda qollani'lg'an. Basqa tu'rkiy tilleri si'yaqli' qaraqalpaq xalqi'ni'n' turmi'si'nda da *shayi'q* so'zi hu'rmet belgisin an'latqan. Soni'n' menen bir qatarda a'wliyelerdin' ha'm ataqli' meshitlerdin' basi'nda saqshi'li'q xi'zmetin atqarg'an adamlar «*shayi'q*» atag'i'n alg'an.¹ Shi'g'armada *shayi'q* so'zi sol da'wirdegi qaraqalpaqlardi'n' diniy basshi'si', yel basqarg'an adam Murat shayi'qti'n' ati', laqabi' ma'nisinde qollani'lg'an. Mi'sali': - A'ziyz to'rem, wa'demiz wa'de, - dedi *Murat shayi'q*. Bizge *aq patshalarg'a* qalay bari'wdi', ne menen bari'wdi' ma'sla'ha't yetip ketersiz («Maman biy a'psanasi'», 100-bet).

Iyman – arab so'zi boli'p, islam dinine, woni'n' isenimlerine, Allataalag'a, Muhammed payg'ambarg'a ha'm ilahiy yesaplang'an kitaplarg'a, ta'g'dirge, aqi'retke isenim degen ma'nini bildiretug'i'n tu'sinik. Tilimizde joqari'da ayti'lg'an ma'nisi menen birge, shi'g'armada «uyat», «hu'jdan» ma'nilerin de an'latadi'. Mi'sali': – Meniki wa'jibati' *iyman* («Baxi'tsi'zlar», 71-bet).

¹ Шәмиетов Ж. Қарақалпақ тилиндегі шығыс тиллеринен кирген сөзлер тарийхынан. –Нөкис: 1984.

Ca'lle – arab so'zi. «Ha'r tu'rli gezleme, materiallardan worap islengen bas kiyim». Shi'g'arma leksikasi'nda ji'yi qollani'ladi'. Mi'sali': – Iyshan! – degen saza shi'g'i'wi' ma'ttal, basi'na aq *sa'llesin* gu'dishek qi'li'p worag'an iyshan, biyday ati'zg'a shi'qqan jalg'i'z ayg'abag'arday, xang'a qaray iyilip, aldi'na bir adi'm tasladi' («Baxi'tsi'zlar», 68-bet).

A'sker – arab tilinen wo'zlestirilgen so'z. Yel qorg'awshi', no'ker, la'shker ma'nilerin bildiredi. Mi'sali': Bug'an qa'ha'rlengen woysi'z xan *a'sker* basi'lardi' tutti'ri'p shetinen jazalati'wdi' buyi'rdi' («Tu'siniksizler», 611-bet).

Muhammed – maqtali'wshi' degen ma'nini bildiredi. Qaraqalpaq tilinde yen' ko'p ushi'rasatug'i'n *Muhammed* antroponimi boli'p tabi'ladi'. Ali'mlardi'n' ayti'wi'na qarag'anda Islam dininin' tarqati'wshi'si' Muhammed payg'ambar bolg'an.

Belgili izertlewshi ali'm K.Ma'mbetovti'n' «Qaraqalpaqlardi'n' etnografiyalı'q tariyxi» degen miynetinde Muhammed payg'ambar haqqi'nda to'mendegidey mag'luwmatlar berilgen:¹

Muhammed payg'ambar bizin' ji'l sanawi'mi'z benen 570-ji'li' Arabstanni'n' Ma'kke qalasi'nda tuwi'lg'an. Uruwi' – Qurayish, a'kesi – Abdulla, anasi' – A'miyna. Jas gezinen ata-anasi'nan jetim qali'p, sawdagershilik ha'm basqa da ilim-ta'lim menen shug'i'llani'p, 40-jasi'nda payg'ambarli'q ataqqa yerisedi. Wo'z wo'mirin Islam ta'liymati'na bag'i'hlaydi'. A'llette, bul jag'daydi'n' wo'zi de an'satli'q penen bolg'an yemes. Ayi'ri'm arab qa'wimleri Muhammed ta'liymati'na qarsi' shi'qqan. A'sirese, woni'n' uri'wlas ag'asi' A'biwja'hil woni' wo'ltirmekshi de bolg'an. Sonday sebeplerge ko're Muhammed payg'ambar 622-ji'li'

¹ Мәмбетов К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарихы. -Нөкіс: 1995. -В.60-61.

Ma'kkeden Ma'diyna qalasi'na qashadi'. Buni' tariyxta «Musi'lman ji'li'ni'n' baslani'wi'» yag'ni'y «Hijri» dep ataydi'.

Muhammed Ma'dinada turi'p, Allataalani'n' ati' menen «“azawat» sawashi'n baslag'an. Wol Hijrinin' yekinshi ji'li' Sham (Damask) jerlerin qolg'a kirgizgen. Bes ji'l sawashtan keyin Uxi't tawi'ni'n' a'tirapi' pu'tkil arab qa'wimlari Muhammedtin' payg'ambarli'g'i'n ta'n ali'p, Islam dininin' qu'diretli yekenligin moyi'nlag'an. Muhammed payg'ambar Hijrinin' woni'nshi' ji'li' awi'ri'p, wo'z to'seginde qayti's boladi'. Bir derekte wol 68-jasi'nda, al ayi'ri'm dereklerde 63-jasi'nda qazalang'an dep ayti'ladi'. 63-jasta wo'lgengligi duri's bolsa kerek, sebebi woni'n' sha'riyarlari' da 63-jasi'nda wo'lgan. Shi'g'armada Muhammed payg'ambar ati' keltiriledi. Mi'sali': Muhammed *payg'ambar*-a'm kelinin nekeletken («Baxi'tsi'zlar», 148-bet).

3.4. Parsi'-ta'jik tillerinen awi'sqan so'zler

Parsi' tilinen awi'sqan so'zler de uluwma alg'anda awi'zeki ha'm jazba tu'rde tilimizdin' leksikasi'nan wori'n alg'an. Wolardi'n' qaraqalpaq tiline awi'si'wi' tikkeley ha'm qon'si' xali'qlardi'n' tillerinen, ma'selen, wo'zbek, tu'rkmen tilleri arqali' iske asqan.

Ha'zirgi zaman qaraqalpaq tilinin' leksikasi'ndag'i' parsi'-ta'jikshe terminlerdin' sol tiller menen sali'sti'ri'p qarag'anda qollani'li'wi'nda biraz ayi'rmashi'li'qlardi' ko'riwge boladi'. Ma'selen, *pir* so'zi parsi'-ta'jik tillerinde «*u'lken jastag'i' adam*», «*g'arri'*» ma'nilerin bildirip, tilimizde bolsa «*diniy ustaz*», «*wa'liy*» ma'nilerin bildiredi. So'zler bir tilden yekinshi tilge awi'sqanda wo'zinin' da'slepki fonetikalı'q quri'li'si'n toli'g'i' menen

saqlap, wo'zgermesten awi'sa bermeydi. Wolardi'n' geyparalari' tu'rli sebepler menen fonetikalı'q jaqtan wo'zgerislerge ushi'rawi' mu'mkin.

Haqi'yqati'nda da, wo'zlesken terminlerdin' geyparalari', ko'pshilik jag'dayda arab tilinen kirgen terminlerge qarag'anda, parsi'-ta'jik tillerinen kirgen terminler wo'zlerinin' da'slepki fonetikalı'q quri'li'si'n wo'zgertip jiberen hali'nda wo'tken.

Mi'sali':

Parsi'-ta'jikshe

behesht

eshon

Qaraqalpaqsha

Beyish

iyshan ha'm t.b.

Parsi'-ta'jik tillerinen awi'sqan diniy terminlerdin' basi'm ko'pshiliginin' tilimizge yerte waqi'tlardan baslap-aq awi'si'wi' ha'm ku'ndelikli turmi'sta aktiv qollani'li'wi' bunday so'zlerdi de so'zlik fond elementleri da'rejesine ko'teredi. Tilimizde ushi'rasatug'i'n arab ha'm parsi'-ta'jik tillerinen kirgen diniy terminlerdin' qollani'li'w wo'risin ko'rgenimizde parsi'-ta'jik so'zleri anag'urli'm aktiv qollani'latug'i'nli'g'i'n bayqawg'a boladi'.

Buni'n' basli' sebebi parsi' tili arab tilinen buri'n ha'm son' hu'kim su'rgenligin bildiredi. Ma'selen, tilimizde ushi'rasatug'i'n arabsha *rasul* ha'm parsi'-ta'jikshe *payg'ambar*, *ja'ha'nnem* ha'm *dozaq* t.b. so'zlerdi keltiriwge boladi'.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'ndag'i' parsi'-ta'jik so'zleri qollani'li'wi' jag'i'nan da, ko'lemi jag'i'nan da arab tilinen awi'sqan so'zler qatari'nda turadi'.¹ Degen menen, biz terminlerdi sali'sti'ri'p ko'rgenimizde, arab tilinen kirgen terminler parsi'-ta'jik tillerinen kirgen terminlerge qarag'anda ju'da' ko'p ushi'rasadi'. Parsi'-ta'jik tillerinen kirgen terminler

¹ Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы. —Нөкис: 1968, -В.165.

tilimizde az bolg'ani' menen joqari'da aytqani'mi'zday, wolardi'n' birazlari' arab tilinen kirgen terminlerge qarag'anda aktiv qollani'ladi'.

Shi'g'armada ushi'rasatug'i'n' parsi'-ta'jik tilinen wo'zlesken so'zler: *diywana*, *iyshan*, *qa'lender*, *qorji'n*, *payg'ambar*, *nayza*, *pashshap*, *patsha*, *ka'mar* ha'm t.b.

Iyshan – parsi' tilinen kirip, diniy u'lken da'rejeli adam degendi an'latadi'. Mi'sali': Hasli'nda xanni'n' abi'rayi'n to'giw ushi'n Allamuratti' woqi'tqan iyshan To'remurat *suwpi'ni'n'* adami' bolsa, ta'a'jiplenbessen' («Baxi'tsi'zlar», 71-bet). *Iyshan* wolarg'a wo'zin ko'rsetiwge ti'ri'si'p, yeki ku'n woylani'wg'a ma'wlet sorap yedi («Tu'siniksizler», 611-bet).

Shi'g'armada qollani'lg'an qa'lender so'zi, sol waqi'ttag'i' «u'lken diniy lawazi'm» ma'nisin an'latqan bolsa, ha'zirgi da'wirde bul atama «diywana, da'rwish» ma'nisin beredi. Mi'sali': Yeger siz yelimizdin' *qa'lender* din iyesi bolsan'i'z... («Tu'siniksizler», 612-bet).

Payg'ambar – qudaytaala ta'repinen jiberilgen xabarlardi' adamlarg'a jetkeriwshi degen ma'nini an'latadi'. Mi'sali': Muhammed *payg'ambar*-a'm kelinin nekeletken («Baxi'tsi'zlar», 148-bet).

Qorji'n – parsi' tilinen wo'zlestirilgen. Qorji'n so'zine ilimpazlar «ju'nne toqi'lgan awzi' wo'rili'p qoyi'latug'i'n' yeki bo'limli a'njam. Yeshekli, atli' ju'k ali'p ju'riwge arnalg'an buyi'm»¹ - dep tu'sindirme beredi. Sh.Allaniyazova *qorji'n* – parsi' tilinen awi'sqan qol wo'ner leksikasi'na baylani'sli' so'z dep qaraydi'.² Wo'zbek tilinin' tu'sindirme so'zliginde de bul so'zdin' parsi' tilinen wo'zlestirilgeni ayti'ladi'.³ Bul so'z shi'g'armani'n' leksikasi'nda wo'nimli qollani'li'p, bu'gingi turmi'si'mi'zda

¹ Бекбаёлов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы ҳәм оның тарийхый-лингвистикалық характеристикасы. –В.125.

² Алланиязова Ш. Қарақалпақ тилиниң қол өнер лексикасы. –В.36.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –В.426.

qollani'wdan shi'g'i'p qalg'an so'zlerdin' topari'na kiredi. Mi'sali': Atlani'p u'yinen qi'rq adi'm shi'g'ajaq bolsa, *qorji'ni'na* nan saldi'radi' («Baxi'tsi'zlar», 18-bet).

Shi'g'arma tilinde parsi' tilinen wo'zlestirilgen a'skeriy leksikag'a baylani'sli' go'nergen so'zler ji'yi ushi'rasadi'.

Nayza – parsi' tilinen wo'zlestirilgen so'z. Mi'sali': Jungarlar shabi'wi'li'nda betinin' yeki almasi'n *nayza* ji'rg'an ti'rti'q, asti'n'g'i' yerni tu'sken, bir ko'zi shapi'ran'qi'rap ju'redi («Maman biy a'psanasi'», 103-bet). Bul uri's qurali' ko'pshilik tu'rkiy tillerinde ushi'rasadi'. Ye.Bekmuxammedov «*nayza* – parsi' so'zi, ushi'nda wo'tkir temiri bar, uzi'n sapli', yeski zaman qurali'»¹ - dep ani'qlama beredi.

Pashshap – parsi' tilinen wo'zlestirilgen a'skeriy termin, shi'g'armada ushi'rasadi'. Bul so'z tu'sindirme so'zlikte «xanni'n' qasi'nda xi'zmet atqari'wshi' a'sker»² degen ma'nini an'latadi' dep ani'qlama berse, Wo.Bekbawlov «*pashshap* so'zi parsi' tilinen wo'zlestirilgen so'z, jazalawshi'lar otryadi'ndag'i' ja'lladlar» dep tu'sindirme beredi. Shi'g'arma tilinde tu'sindirme so'zliktegi ma'nisinde jumsal'g'an: «...ko'she jalataylari' qol ko'terip ju'rmesin» degen si'ltaw menen, wo'zine sadi'q *pashshaplardan* birew-yekewin qosi'm-a'm qaytaradi' («Tu'siniksizler», 622-bet).

Ma'mleketti basqari'wshi' adamlardi' an'lati'wshi' *patsha* so'zi de parsi' tilinen wo'zlestirilgen. Bizge *aq patshalarg'a* qalay bari'wdi', ne menen bari'wdi' ma'sla'ha't yetip ketersiz («Maman biy a'psanasi'», 100-bet).

T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» shi'g'armasi'nda uri's jag'dayi'nda «qorg'ani'wg'a arnalg'an, bati'rlardi'n' denesinen woq wo'tpes ushi'n temirden islengen yaki polat si'mnan toqi'lg'an kiyim»³ ma'nisin

¹ Бекмухаммедов Е. Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері. –Алматы: 1977. –Б.80.

² Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. –Нөкіс: Қарақалпақстан. 1992, IV т. –Б.295.

³ Сонда, IV т. –Б.188.

bildiriwshi *sawi't* so'zi de qollani'lg'an. Bul so'z parsi' tilinen wo'zlestirilgen so'z. Ha'zirgi waqi'tta qollani'li'wdan shi'gi'p qalg'an. Mi'sali': *Sawi'tli'* quwg'i'nshi' seyis qayti'p shi'g'i'p kiyati'rg'anday suwg'a qarap turi'p-turi'p izine aylandi' («Maman biy a'psanasi'», 314-bet).

Ka'mar – so'zi parsi' tilinen awi'sqan so'z boli'p, «qayi's, belbew» degen ma'nini bildiredi.¹ Mi'sali': Yakovti'n' juwabi' Aydosti'n' beline *ka'mar* buwg'anday bolg'an menen kewli jubanbadi' («Baxi'tsi'zlar», 319-bet). Ha'zirgi da'wirde bul so'zdin' worni'na *qayi's, belbew* so'zleri jumsaladi'.

3.5. Rus ha'm hind-yevropa tillerinen wo'zlestirilgen so'zler

Qaraqalpaq tiline rus tili ha'm rus tili arqali' hind-yevropa tillerinen so'zlerdin' kirip keliwi patsha Rossiyasi'ni'n' basi'p ali'wshi'li'q siyasati' na'tiyjesinde XIX a'sirdin' aqi'ri', ani'g'i'rag'i' 1873-j'i'li' Xiywa xanli'g'i'ni'n' Rossiya patshali'g'i'ni'n' qol asti'na wo'tiw da'wirinen baslanadi'.

XIX a'sirdin' yekinshi yari'mi'nda rus tilinen awi'sqan so'zler, sawda qatnasi'qlari', a'skeriy, siyasiy, ma'deniy ha'm ma'mleketti basqari'w islerine baylani'sli', sonday-aq, ku'ndelikli turmi'sta qollani'latug'i'n buyi'mlardi'n' atlari'nan ibarat boli'p, wolar seslik quri'li'si'nda wo'zgeriske ushi'rag'an tu'rinde qollani'ladi'.²

¹ Бекбаўлов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы хәм оның тарийхий-лингвистикалық характеристикасы. –В.155.

² Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. // ИСГТЯ. ч. IV. Лексика. – М.: Наука, 1962. –С.79.

T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani» romani'nda rus ha'm hind-yevropa tillerine ta'n bolg'an bir qansha go'nergen so'zler ushi'rasadi'. Mi'sali':

Ko'pes (kupets) – «jeke menshik sawda worni'na iye bolg'an kapitalist, yeziwshi sawdager adam» ma'nisinde qollani'ladi'. Mi'sali': *Ko'pes* Timofeev ko'ship ketipti g'oy, - dedi («Baxi'tsi'zlar», 22-bet).

Dekabrshiler – Bul so'z Patsha Rossiyasi' da'wirinde sol da'wirdegi basqari'w sistemasi'na narazi' boli'p, ko'teriliske shi'qqan bir topar adamlarg'a baylani'sli' qollani'lg'an. Mi'sali': Sizin' ayti'wi'n'i'z boyi'nsha *Dekabrshiler* patshag'a qarsi' boli'p su'rgin qi'li'ng'an («Tu'siniksizler», 547-bet).

Katolik, pravoslavni'y so'zleri. Bul so'zler xristian dinin' tarmaqlari' boli'p, shi'g'armada qollani'lg'an. Mi'sali': – Sebebi, sol Palestina degen yeldegi «ka'ramatli' wori'nlar» ushi'n *katolikler* menen bizin' dindegi *pravoslavni'ylar* arasi'nda ja'njel ko'terilgen («Tu'siniksizler», 548-bet).

III Bap boyi'nsha juwmaq

Solay yetip, T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani» romani'nda qollani'lg'an go'nergen so'zlerdin' tariyxı'y shi'g'i'si' boyi'nsha qurami' wo'zinin' ayri'qshali'g'i' menen aji'rali'p turadi'. Jazi'wshi'ni'n' shi'g'armasi'nda qollani'lg'an go'nergen so'zler u'yrenilip, juwmag'i'nda to'mendegiler ani'qlandi'.

Go'nergen so'zler u'yrenilgende, wolardi'n' tariyxı'y shi'g'i'si' boyi'nsha qurami' to'mendegidey toparlarga: 1) *Uluwma tu'rkiy tillerine wortaq so'zler (wo'z so'zlik qatlam)*, 2) *Tu'rkiy ha'm mongol tillerine wortaq*

so'zler, 3) Arab tilinen awi'sqan so'zler, 4) Parsi'-ta'jik tillerinen awi'sqan so'zler 5) Rus ha'm hind-yevropa tillerinen wo'zlestirilgen so'zler si'yaqli' toparlarg'a bo'lip uyrendik ha'm bul toparlarg'a kiretug'i'n so'zlerdin' tillik wo'zgeshelikleri ashi'p berildi.

Juwmaq

Ha'r qanday tildin' ja'miyetlik, a'meliy, ilimiy bahali'li'g'i' woni'n' birliklerinin' belgili bir tu'siniklerdi an'lati'wi' menen belgilenedi.

XX a'sirdegi qaraqalpaq jazı'wshı'larnı'n' qatarı'nda T.Qayı'pbergenovtı'n' shı'g'armaları', a'sirese woni'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani' leksikasi'ni'n' wo'zine ta'n leksika-semantikalı'q wo'zgeshelikleri ayri'qshalı'q belgileri menen ko'zge tu'sedi.

Mine biz bul jumi'sta T.Qayı'pbergenovtı'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'nda qollanı'lg'an go'nergen so'zler, wolardı'n' ma'nilerin analizledik. T.Qayı'pbergenovtı'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'ni'n' leksikasi'n ilimiy jaqtan talqi'law ushi'n to'mendegi jumi'slar islendi.

Jazı'wshı'ni'n' atalg'an shı'g'arması'nda sa'wlengen waqi'yalar XVIII-XIX a'sirlerde bolı'p wo'tedi. Shı'g'armada sol da'wir koloritin beriw ushi'n ha'r qı'yli' leksikalı'q birlikler, leksemalar qollanı'lg'an. Mine biz bul go'nergen so'zlerdin' wo'zgesheliklerin ashi'p ko'rsetiw ushi'n, jumi'sti' tiykarg'i' 3 bapqa bo'lip qaradı'q.

Birinshi bapı' shı'g'armada qollanı'lg'an tariyxı'y so'zler, wolardı'n' ma'nilik tu'rlerin, tematikalı'q toparlari'n ani'qlawg'a arnadı'q. Bap tiykarg'i' 7 bo'limge aji'rati'li'p, tariyxı'y so'zlerdi, wolardı'n' qollanı'li'wi'n u'yreniwge arnalg'an. Bapta tariyxı'y so'zlerdin' qatlami' tematikalı'q toparlarg'a bo'lip u'yrenilgende, shı'g'armada sa'wlengen da'wirdegi siyasiy-ja'miyetlik islerge, kiyim-kenshek atamaları'na u'y tuti'ni'w buyi'mi' atamaları', jaw-jaraq ha'm uri's islerine baylani'sli', diniy tu'siniklerge baylani'sli', ka'sipke baylanisli', yeski wo'lshe ha'm pul birliklerin bildiretug'i'n tariyxı'y so'zler ani'qlandı'.

Yekinshi bapta shi'g'armada qollani'lg'an arxaizm so'zlerdin' semantikali'q wo'zgesheliklerin u'yrendik. Shi'g'armadag'i' qollani'lg'an arxaizmlerdi'n' qollani'li'wi'n, semantikali'q wo'zgesheliklerin ani'qlani'p, wolar 5 bo'limge bo'lindi. 1) Ra'smiy is qag'azlari'na baylani'sli' arxaizm so'zler; 2) A'skeriy islerge baylani'sli' arxaizmler; 3) Siyasiy-ja'miyetlik islerge baylanisli' arxaizmler; 4) Kiyim-kenshek atamaları'na baylani'sli' arxaizm so'zler; 5) U'y tuti'ni'w buyi'mi' atamaları'n bildiretug'i'n arxaizm so'zler.

Shi'g'armada qollani'lg'an bul toparg'a kiriwshi so'zler XVIII-XIX a'sirlerdegi waqi'yalardi' su'wretlewge, qaytalanbas qaharmanlardi' jasawg'a ta'sir yetken.

U'shinshi bapti' shi'g'armadag'i' jumsalg'an go'nergen so'zlerdin' tariyxi'y shi'g'i'si' boyi'nsha qurami'n u'yreniwge arnadi'q. Shi'garmada jumsalg'an go'nergen so'zler 1) uluwma tu'rkiy tillerine worta'q so'zler (wo'z so'zlik qatlam), 2) tu'rkiy ha'm mongol tillerine worta'q so'zler, 3) arab tilinen awi'sqan so'zler, 4) parsi'-ta'jik tillerinen awi'sqan so'zler, 5) rus ha'm hind-yevropa tillerinen wo'zlestirilgen so'zler dep bo'linip u'yrenildi. Bul toparg'a kiretug'i'n so'zler shi'g'arma qaharmanlari'ni'n' xarakterin ashi'p beriwde, da'wir wo'zgesheliklerin ko'rsetiwde u'lken rol woynag'an.

T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'nda qollani'lg'an go'nergen so'zlerdi izertley woti'ri'p, to'mendegidey juwmaqlar jasawg'a boladi':

1. T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani'nda qollani'lg'an go'nergen so'zler sol waqi'yalar su'wretlengen da'wir haqi'yqatli'g'i'n ashi'wg'a belgili da'rejede ta'sir yetken.

2. Go'nergen so'zlerdin' shi'g'armada qollani'li'w da'rejesi basqa so'zlerge sali'sti'rg'anda beriliw da'rejesi belgili rol woynaydi'. Bul jag'day shi'g'armada sa'wlengen waqi'yalardi'n' XVII-XIX a'sirde boli'p wo'tkenligi menen baylani'sli'.

3. Go'nergen so'zler u'lken yeki toparg'a (tariyxi'y so'zler ha'm arxaizmler) bo'linip u'yrenildi. Shi'g'armada wolardi'n' qollani'li'w wo'zgesheligi boyi'nsha tariyxi'y so'zlerdin' jumsali'wi' ayri'qsha wori'nda yekenligi menen ko'zge tu'sedi.

4. Shi'g'armadag'i' go'nergen so'zlerdin' tariyxi'y shi'g'i'si' boyi'nsha qollani'li'wi' na'zer awdarg'ani'mi'zla wolardi'n' ko'pshilik bo'legin arab-parsi' tillerinen kirgen so'zler yekenligi ma'lim boldi'. Bul so'zler qaharman obrazlari'n jasawda, wolardi'n' xarakterin ashi'p beriwde ha'm sol da'wir ko'rinishin si'patlawda ju'da' wo'nimli ha'm qoni'mli' jumsalg'an.

Uluwma juwmaqlasti'ri'p aytqanda, T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'», wonda qollani'lg'an go'nergen so'zler wo'zinin' tarti'mli'li'g'i', stillik ayri'qsha qa'bilet penen jumsali'wi' ayqi'n ko'rinip turadi'.

Paydalani'lg'an a'debiyatlar:

I. Prezident miynetleri

1. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Тошкент, 1994.
2. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йук. Тошкент. «Шарқ», 1998.
3. Karimov I.A. Joqari' ma'nawiyat – jen'ilmes ku'sh. Tashkent. "Manawiyat", 2008.

II. Monografiya, sabaqli'q, toplam ha'm grammatikalar

1. Abdinazimov Sh. Berdaq do'retpelerinin' fonetikasi. - No'kis: Bilim, 1994.
2. Abdinazimov Sh. Berdaq h'a'm qaraqalpaq jazba a'debiy tili. - No'kis: Bilim. 1997.
3. Abdinazimov Sh. Berdaq shıg'armaları tili. – Tashkent: Fan, 2006.
4. Abdinazimov Sh. So'zlerim merwertdur aytilg'an h'a'r bir. - No'kis: Bilim, 1997.
5. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde ten'les eki komponentli frazeologizmler. –No'kis.: 2005. –118 b.
6. Ayımbetov Q. Xalıq danalıg'ı. –No'kis: Qaraqalpaqstan, 1988.
7. Allamuratov A. Ma'n'gi miyras. –No'kis: Bilim, 1993.
8. Allaniyazova Sh. Qaraqalpaq tilinin' qol o'ner leksikasi. –No'kis.
9. Bekbawlov O. Qaharmanlıq epostın' arab-parsı leksikasi h'a'm onın' tariyxıy-lingvistikalıq xaratkeristikası. –No'kis: Qaraqalpaqstan. 1979.
10. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tili stilistikası. -No'kis: 1990.
11. Bekmuxammedov E. Qazaq tilindegi arab-parsı so'zderi. –Almatı: 1977.
12. Berdimuratov E. Ha'zirgi zaman qaraqalpaq tilinin' leksikologiyası. – No'kis: Qaraqalpaqstan. 1968.
13. Berdimuratov E. A'debiy tildin' funktsional stillerinin' rawajlanıwı menen qaraqalpaq tili leksikasının' rawajlanıwı. -No'kis: 1973.

14. Berdimuratov E. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. - No'kis: 1994.
15. Da'wletov A., Qudaybergenov M. Qaraqalpaq til biliminin' tariyxı. – No'kis: Qaraqalpaqstan, 2001.
16. Qalenderov M. Qaraqalpaq tilindegi sinonimlerdin' grammatikalıq, strukturalıq h'a'm leksika-semantikalıq o'zgeshelikleri. –No'kis: Qaraqalpaqstan. 1989.
17. Ma'mbetnazarova G. İbrayım Yusupovtın' qosıqlarında do'rendi atawıshlardın' stillik qollanılıwı. - No'kis: 1994.
18. Ma'mbetov K. Qaraqalpaqlardıń etnografiyalıq tariyxı. -No'kis: 1995.
19. Nasırov D.S. Stanovlenie karakalpakskogo obshenarodnogo razgovornogo yazıka i ego dialektnaya sistema. Nukus-Kazan: 1976. –S.221-226.
20. Nasırov D.S., Dospanov O., Bekbergenov A., Saytov D. Qaraqalpaq a'debiyatı klassikleri shıg'armalarınnı' tili. - No'kis: Bilim, 1995.
21. Saytov D. XVIII-XIX a'sirdegi qaraqalpaq shayırları shıg'armalarınnı' tili. -No'kis: Qaraqalpaqstan, 1989.
22. Ubaydullaev B.G. Qaraqalpaq klassik shayırları shıg'armalarınnı' tilinde almasıqlar. -No'kis: Qaraqalpaqstan. 64 b.
23. Hamidov H. Eski qaraqalpaq tilinin' jazba estelikleri. - No'kis: Qaraqalpaqstan, 1985.
24. Hamidov H. Qaraqalpaq tili tariyxının' ocherkleri. - No'kis: Qaraqalpaqstan, 1974.
25. Xamidov X. Karakalpakskiy yazık XIX vv nachalo XX veka po dannım pismennıx dokumentov. -Tashkent: Fan, 1986.
26. Xamidov X. Rukopisnoe nasledie Berdaxa. – Nukus: Bilim, 1995.
27. Shamshetov J. Qaraqalpaq tilindegi shıg'ıs tillerinen kirgen so'zler tariyxınan. –No'kis: 1984.

III. Ko'p tomli'q kitaplar

28. Baskakov N.A. Kararkalpanskiy yazık. T.I. Materialı po dialektologii. –M.: 1951. 398 s.
29. Baskakov N.A. Kararkalpanskiy yazık. T.II. Fonetika i morfologiya. –M.: 1952. 432 s.
30. Baskakov N.A. Sostav leksiki karakalpanskogo yazıka i struktura slova. // İSGTYa. ch. IV. Leksika. –M.: Nauka, 1962.
31. Qayıpbergenov T. Qaraqalpaq da'stanı (Maman biy a'psanası). –No'kis: Qaraqalpaqstan.
32. Qayıpbergenov T. Qaraqalpaq da'stanı (Baxıtsızlar). –No'kis: Qaraqalpaqstan.
33. Qayıpbergenov T. Qaraqalpaq da'stanı (Tu'siniksizler). –No'kis: Qaraqalpaqstan.

IV. Dissertaciya ha'm avtoreferatlar

34. Abdinazimov Sh. Yazık proizvedenii Berdaxa. Avtoref. dis. ...dokt. fil. nauk. - Nukus. 2001.
35. Allanazarov E.E. Qoraqalpoq tilida metaforalarning stilistik qvllanilishi (T.Jumamuratovning poetik asarlari asosida). Filol. fan. nomzodi...dis. avtoref. –Nukus.: 2002.–22 b.
36. Dilanov B.G. S.Majitovning ijodi va qoraqalpoq adabiy tili. Filol. fan. nomz... dis. avtoref. – Nukus. 2012. – 23 b.
37. Qarlibaeva G. Ajiniëz asarlari tilining fonetik-morfologik tavsifi. Filol. fan. nomz... dis. avtoref. – Nukus. 2002.

38. Saytov D. Yazık karakalpakskix poetov XVIII-XIX vv. Avtoref. dis...
kand. fil. nauk. -Alma-Ata. 1971.
39. Ubaydullaev B.G. XIX asr qoraqalpoq mumtoz shoirlari asarlari tilida
olmoshlarning leksik-grammatik xususiyatlari. Filol. fan. nomz... dis.
avtoref. – Nukus. 2006.
40. Yuldashev M.M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi. Filol. fan.
dokt...dis. avtoref. –Tashkent.: 2009. –48 s.
41. Yusupova B.T. Stilisticheskoe ispolzovanie prilagatelnix v
xudojestvennom proizvedenii. Avtoref. dis. ...kand. fil. nauk. –Nukus.:
2001. –22 s.

V. Jurnal ha'm toplam maqalalari'

42. Abdiev A. «Alpamis» da'stanında go'nergen so'zlerdin' qollanılıwı.
O'zİAQQB Xabarshısı, 2009, №3.
43. Abdinazimov Sh. «Qırq qız» da'stanında go'nergen so'zler. // Ha'zirgi
qaraqalpaq tili rawajlanıwının' ayırım ma'seleleri. İlimiy maqalalar toplamı.
–No'kis: 1993.
44. Ayto'reev Q. Go'nergen so'zler tuwralı bir-eki awız so'z. J. A'miwda'rya. -
1969. -№8. -B.107-114.
45. Bekbergenov A., Bekbergenov T. M.Da'ribaev prozasının' geypara til
o'zgeshelikleri. // «A'miwda'rya», 2000, №3.
46. Berdimuratov E. Jiyen jıraw shıg'armaları tili h'aqqında. // J.
A'miwda'rya. -1958. -№4. -B.107-114.
47. Berdimuratov E. Ko'rkem a'debiyat stiline' tiyarg'ı o'zgeshelikleri. // J.
«A'miwda'rya», 1973. №5.

48. Dospanova D. Jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń orıs tilindegi shıǵarmalarınń milliy leksikası ma'selesine. // Qaraqalpaq tiliniń ma'seleleri. İlimiy maqalalar toplamı. No'kis, 1999.
49. Qalekeev Q. Matbuot materiallarınıń tili va uslubi (T.Qayıpbergenovning publitsistik asarlari asosida). // Qaraqalpaq a'debiyatı'niń jarıq juldi'zlari'. İlimiy maqalalar toplamı'. –No'kis: Qaraqalpaqstan, 2015. –B.201-205.
50. Niyazov A'. A'jiniyaz shıǵarmaları tili h'a'm onı izertlew h'a'm oqıtıw ma'seleleri. // «Qaraqalpaqstan mug'allimi», 1997, №1-2.
51. Niyazov A'. A'jiniyaz shıǵarmaları tiliniń h'usuwsıy belgileri jo'nynde. // «A'miwda'rya», 2000, №6.
52. Orazımbetov A., Sadıqova R. A'jiniyaz shıǵarmalarında metaforalardıń qollanıwı. // Qaraqalpaq tiliniń ma'seleleri. İlimiy maqalalar toplamı. – No'kis: 1999.
53. Allamuratov G'. T.Qayıpbergenovtıń «Baxı'tsi'zlar» ha'm K.Karimovtıń «Ag'abiy» romanları'nda Aydos biy obrazı'niń wo'zgeshelikleri. // Qaraqalpaq a'debiyatı'niń jarıq juldi'zlari'. İlimiy maqalalar toplamı'. –No'kis: Qaraqalpaqstan, 2015. –B.238-242.
54. Allaniyazova Sh., Abieva G. T.Qayıpbergenovtıń «Baxı'tsi'zlar» romani'nda qol wo'neri leksikası'. // Qaraqalpaq a'debiyatı'niń jarıq juldi'zlari'. İlimiy maqalalar toplamı'. –No'kis: Qaraqalpaqstan, 2015. – B.171-176.
55. Aynazarova G. T.Qayıpbergenovtıń «Maman biy a'psanasi'» romani'nda frazeologizmlerdin' qollanı'li'w wo'zgeshelikleri. // Qaraqalpaq a'debiyatı'niń jarıq juldi'zlari'. İlimiy maqalalar toplamı'. –No'kis: Qaraqalpaqstan, 2015. –B.180-184.

56. Bekbawliev D. T.Qayi'pbergenov publitsistikasi'nda ekologiya temasi'ni'n' su'wretleniw wo'zgesheligi. // Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' jari'q juldi'zlari'. Ilimiy maqalalar toplami'. –No'kis: Qaraqalpaqstan, 2015. –B.197-201.
57. Dosjanova G., Xudaynazarova N. T.Qayi'pbergenovti'n' tariyx'y shi'g'armalari'nda arab-parsi' tillerinen kirgen u'y buyi'mlari' atamaları'ni'n' qollani'li'wi'. // Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' jari'q juldi'zlari'. Ilimiy maqalalar toplami'. –No'kis: Qaraqalpaqstan, 2015. – B.225-231.
58. Jaksi'mova U. T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaqpan. Ta'wekelshimen» romani'nda shan'araq ta'rbiyasi'ni'n' sa'wleleniwi. // Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' jari'q juldi'zlari'. Ilimiy maqalalar toplami'. –No'kis: Qaraqalpaqstan, 2015. –B.205-209.
59. Nurjanov P. T.Qayi'pbergenov do'retiwshiligin g'a'rezsizlik da'wirinde izertlewdin' ayi'ri'm ma'seleleri. // Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' jari'q juldi'zlari'. Ilimiy maqalalar toplami'. –No'kis: Qaraqalpaqstan, 2015. – B.176-180.
60. Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' jari'q juldi'zlari'. Ilimiy maqalalar toplami'. – No'kis: Qaraqalpaqstan, 2015. 252 b.
61. Qazaqbaeva A., Seytmuratova A. T.Qayi'pbergenovti'n' «Tu'siniksizler» romani'nda ayqi'nlawi'shlardi'n' qollani'li'w wo'zgeshelikleri. // Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' jari'q juldi'zlari'. Ilimiy maqalalar toplami'. – No'kis: Qaraqalpaqstan, 2015. –B.222-225.
62. Seytkasi'mov D., Toli'baev X. T.Qayi'pbergenovti'n' «Uyqi'si'z tu'nler» povestinde qollani'lg'an kelbetliklerdin' ma'nilik toparlari' haqqi'nda. // Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' jari'q juldi'zlari'. Ilimiy maqalalar toplami'. – No'kis: Qaraqalpaqstan, 2015. –B.188-193.

63. Tan'irbergenov J. T.Qayi'pbergenovti'n' shi'g'armalari'nda feyil ma'nili frazeologizmlerdin' semantikasi'q wo'zgesheliklari. // Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' jari'q juldi'zlari'. Ilimiy maqalalar toplami'. –No'kis: Qaraqalpaqstan, 2015. –B.231-235-betler.
64. Worazi'mbetova Z., Yesemuratova S. T.Qayi'pbergenov publitsistikasi'ni'n' tillik wo'zgesheliklari. // Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' jari'q juldi'zlari'. Ilimiy maqalalar toplami'. –No'kis: Qaraqalpaqstan, 2015. –B.193-197.
65. Yusupov Q. T.Qayi'pbergenovti'n' «Ta'nha wo'zin'e ma'lim si'r» povestinde qaharman obrazi'n jasaw usi'li'. –B.180-184.

VI. So'zlikler

66. Qaraqalpaq tilinin' tu'sindirime so'zligi. –T. I. –No'kis.: Qaraqalpaqstan, 1982.
67. Qaraqalpaq tilinin' tu'sindirime so'zligi. –T. II. –No'kis.: Qaraqalpaqstan, 1984.
68. Qaraqalpaq tilinin' tu'sindirime so'zligi. –T. III. –No'kis.: Qaraqalpaqstan, 1988.
69. Qaraqalpaq tilinin' tu'sindirime so'zligi. –T. IV. –No'kis.: Qaraqalpaqstan, 1992. –400 b.
70. Nasirov D., Ayimbetov M. Berdaq tan'lamalı shıg'armalarının' alfavitli jiyilik so'zligi. -No'kis: 1993. -128 b.
71. Nasirov D.S., Dospanov O. Qaraqalpaq tilinin' dialektologiyalıq so'zligi. – No'kis: Qaraqalpaqstan, 1983.
72. Saytov D. Berdaq h'a'm A'jiniyaz shıg'armalarının' so'zligi. -No'kis: Qaraqalpaqstan, 1970.
73. O'zbek tilining izohli lug'ati.

VII. Internet saytlari'

[www.wikipedia.org.](http://www.wikipedia.org)

www.google.ru

www.yandex.ru

www.twirpox.com

<http://ruskiyyazik.ru/927/>